

Здравко Савески
Мариглен Демири

НАЦИОНАЛИЗМОТ ВО(Н) КОНТЕКСТ

Соработката на Албанците и Македонците од Илинденското востание
до Народноослободителната војна

Здравко Савески
Мариглен Демири

НАЦИОНАЛИЗМОТ ВО(Н) КОНТЕКСТ

Соработката на Албанците и Македонците
од Илинденското востание
до Народноослободителната војна

ПЕВИЧАРСКО ДВИЖЕЊЕ
СОЛИДАРНОСТ

Скопје, 2014

Издавач:

Левичарско движење „Солидарност“

<http://solidarnostblog.wordpress.com>

ld.solidarnost@gmail.com

Во соработка со:

Компјутерска обработка и корица:

Славе Ангелов

Тираж:

1.000 примероци

Печати:

Винсент Графика

Оваа книга е објавена според условите на лиценцата на Криејтив комонс: Наведи извор-Некомерцијално-Без адаптирани дела. 2.5 Македонија

CIP - Каталогизација во публикација

Национална и универзитетска библиотека „Св. Климент Охридски“, Скопје
316.472.3:323.111(=163.3:18]:497.7)“1903/1945“

САВЕСКИ, Здравко

Национализмот во(н) контекст : соработка на Албанците и Македонците од Илинденското востание до Народноослободителната војна / Здравко Савески, Мариглен Демири. - Скопје : Левичарско движење Солидарност ; =Shkup : Lëvizja majtiste „Solidarnost“, 2014. - 240 стр. ; 21 см

Текст на мак. и алб. јазик. - Фусноти кон текстот. - Библиографија:

стр. 112-116 ; Bibliografija: стр. 110-114. - Регистар. - Содржи и:

Nacionalizmi jashtë/në kontekst(it) : bashkëpunimi i Maqedonasve dhe Shqiptarëve prej kryengritjes të Ilindenit deri në luftën

Nacionalçlirimtare / Mariglen Demiri, Zdravko Saveski

ISBN 978-608-65628-3-0

1. Демири, Мариглен [автор]

а) Македонци - Албанци - Соработка - Социолошки аспекти - Македонија - 1903-1945

COBISS.MK-ID 97053450

Содржина

Предговор	7
1. Илинденско востание	15
1.1 Востанието во Крушево	15
1.2 Востанието во Костурско	23
2. Младотурската револуција	28
2.1 Настани	30
2.1.1 Антинационалистичките епизоди на почетокот од револуцијата	30
2.1.2 Битолскиот конгрес	34
2.1.3 Пучот против младотурците од април 1909 година	36
2.2 Обраќањата до народот на Нијази-бег и Сандански	38
3. Охридско-дебарското востание	50
3.1. Мотивите и подготовките на востанието	51
3.2. Востанието	53
3.3. Антинационалистичките елементи во востанието	55
4. Соработката помеѓу двете светски војни	61
4.1 Тиранскиот договор од 1921 година	61
4.2 Соработката во рамките на Балканскиот комитет на националноослободителните организации	65
5. Народноослободителната војна	71
5.1 Две масовни убиства: Долно Јаболчиште и Беличица	71
5.1.1 Долно Јаболчиште	72
5.1.2 Беличица	76
5.2 Учество на Албанците и албанските партизански единици во НОВ на Македонија	78
5.2.1 Участието на Албанците во единиците на НОВ на Македонија и формирањето и борбите на Четврта Албанска Бригада	80
5.2.2 Партизани Албанци прогласени за народни херои на Југославија	86
5.3 Ослободувањето на Кичево и Дебар	89
5.3.1 Ослободувањата на Дебар	90

5.3.2 Ослободувањата на Кичево	96
5.4 Соработката на народноослободителното движење на Македонија и Албанија	101
5.5 Од Тирана, во солидарност	104
Прилог 1: Првиот слободен митинг во Тетово	108
Прилог 2: Листа на загинати Албанци учесници во Седмата албанска бригада	110
Библиографија	114
Регистар на лични имиња	119

На сите оние што ја создаваа
светлата страна на историјата

Предговор

Во период на зголемени страсти на национализам во Македонија, каде политиката и институциите станаа слуги на национализмот, се јавува потреба од менување на парадигмата. Национализмот како идеологија со свои одговори и решенија на проблемите, се наметна како доминантна идеологија во јасно нагласен чекор со неолиберализмот. Со императивот дека националните прашања се најбитни, националистичката парадигма ги контаминираше сите останати подрачја на политичката сфера, со што создаде своевиден монопол врз политичкиот живот, а со тоа и врз интерпретациите на проблемите со економска, културна и политичка природа. Како и секој национализам така и овој во Македонија, повторно ги отвори затворените историски прашања, давајќи нови одговори со една националистичка вредносна вертикала.

Во овој период, национализмот на Македонците оди рака под рака со национализмот на Албанците. Иако според нивната појавност, тие се разликуваат меѓу себе, според вредностите и визијата којашто ја имаат се на иста линија. Се менуваат само некои содржински аспекти, додека суштината е иста и кај двата национализми.

Засилувајќи ги чувствата на припадност, некои новинари и интелектуалци поддржувачи на политиките на власта во Македонија, а пред сè имајќи националистички пристап и структура, се повикуваат на омразата којашто овие два народи ја гаеле низ историјата. Особено спомнувајќи ја Втората светска војна и односите на Албанците и Македонците во тој период. Со веќе поставен и зацврстен авторитет на сите нивоа во општеството, овие интелектуалци почнаа да манипулираат. Нешто што обичниот граѓанин лесно го проголта. Со национализмот се создаде и можност за политичка долговечност на овие интелектуалци, но и на политичките партии коишто го доминираат политичкиот простор. Меѓутоа, со тоа се

отвори и можноста да се напише оваа книга, како еден своевиден одговор на сите националистички манипулации со историјата и историските настани.

Според Ернст Гелнер, национализмот значи „принцип кој тврди дека политиката и националната единица треба да се совпаѓаат“. Национализмот се активира секогаш кога овој принцип е нарушен. А тој е нарушен, според Гелнер, тогаш кога сите членови на таа нација не живеат во рамки на една држава и со тоа не се знае која е матичната национална држава на тој народ. Чувството на гнев се активира под влијание на национализмот и тогаш кога владетелите на една држава не и' припаѓаат на таа етничка заедница којашто се повикува на ексклузивност на нацијата и на државата. Најчесто тоа се мнозинските народи во државите, но често и малцинските. Ваков е примерот со Македонија и тоа колку Албанците и Македонците се чувствуваат како робови на политиката и владеењето на „другиот“ етникум. Со тоа, национализмот претставува само една „теорија на политичка легитимност која бара етничките граници да не ги сечат политичките, ниту пак етничките граници во рамките на една држава да не ги одвојуваат властодршците од останатите.“¹

Еден од основните елементи на национализмот и на секоја идеологија е митот. Враќањето кон митот значи и враќање кон ирационалното. Плуриперспективноста на митот „умешно“ се искористува од страна на националистичките табори, впрегнувајќи го длабоко, како структура, на својата национално-наративна политика. Сè започнува со митот, кој има диспозиција на отвореност за интерпретација, а како структура го има во сите големи историски приказни, но и религиски, политички, па дури и научни. Најчесто материјалот којшто го носи целата структура на митот е ирационален и го преферира ликот на херојот. Освен херојот, како составен дел на митот се јавува и митот за симболите коишто се еден тотемистички след, па скоро сите народи во своите знамиња или грбови (државни или етнички) имаат по некое животно со коешто се есенцијално повр-

¹ Ернст Гелнер, „Нациите и национализмот“, „Култура“, Скопје, 2001, 5-6.

зани. Кај Македонците тоа е лавот а кај Албанците тоа е двоглавиот орел. Митот претставува алатка на повик за единство, продуховувачки одек на историските настани коишто ги повикуваат денешните протагонисти на свесна и проактивна политичка активност. Историјата е ризница на настани и ликови коишто се митологизираат (ликовите на Александар Македонски или Скендербег како татковци на нацијата), а воедно ликовите-протагонисти се и херои на своето време но и вонвременски херои, основоположници на нација, односно бранители на припадниците на таа нација, на крај мартири. Повикот до сонародниците од страна на националистите, секогаш оди во насока на тоа дека крвта пролеана и животот проживеан во борба на овие ликови-херои не треба да бидат залудни. Тука се прави таа исклучувачка целина.

Проблемот со национализмот во Македонија и тоа како е присутен и има нагласен интензитет. Тргнувајќи од принципот на Гелнер околу национализмот и политичката реалност со којашто се соочува секој национализам, можеме истиот да го примениме и на националистичките стремежи на двете најголеми етнички групи во Македонија. Македонските националисти сметаат дека државата им припаѓа на Македонците затоа што и историски и генетски тоа е докажано, дека денешните граници на Македонија опфаќаат само една третина од етничката територија на Македонија, дека сите останати народности коишто живеат во овие граници се дојденци или немаат право да бидат државотворен елемент. Наративите продолжуваат во насока на тоа дека македонскиот идентитет има континуитет од повеќе илјади години. Во однос на Албанците, македонските националисти сметаат дека Албанците се доселени на територијата на денешна Македонија и поради тоа нема основа да бараат (повеќе) права. Овие ставови добиваат и своја политичка и институционална валидност после доаѓањето на власт на една од десничарските политички партии во Македонија (ВМРО-ДПМНЕ), којашто со низа настани и проекти ги зацврстува овие позиции и стереотипи во јавноста и со тоа создава плодно националистичко тло коешто сепак на крај има свој дневнополитички бенефит.

Имено, освојуваат избори. Најлошо што може да му се случи на современиот Македонец, според гледиштето на македонските националисти, е тоа со Македонија да не владее/управува Македонец, туку Албанец или припадник на друга етничка заедница.

Исти или слични се ставовите на албанските националисти. Тие сметаат дека Албанците се најстар народ на Балканот, дека тие отсекогаш живееле на територијата на денешна Македонија, дека отсекогаш биле репресирани и дискриминирани од „непријателските словенски и грчки племиња“. Нив им припаѓа таа територија и кога-тогаш тие треба да се соединат со матичната држава Албанија, создавајќи го она што тие го нарекуваат Етничка Албанија, а останатите – Голема Албанија. За нив фрустрација претставува моментот кога нивните претставници во Парламентот не ги застапуваат и бранат ставовите со коишто им се додворуват во предизборието, а тие ставови секогаш се големи националистички наративи. Политичките претставници во тој случај се обвинувани од своите гласачи, припадници на албанската етничка заедница, дека всушност служат само како декор и алатка на македонската етничка заедница и нивната политика. Тие всушност се плашат од тоа дека нивните политички претставници во законодавната и извршната власт едноставно се марионети на македонските политички претставници и со тоа посредно и тие самите (Албанците) се доминирани и дискриминирани. Тие сметаат дека Македонците се дојденци од зад Карпатите и со тоа по природата на нештата оваа територија не им следува и врз нив се гледа како натрапници. Исто како и Македонците тие се повикуваат на историски периоди и личности, истите ги монополизираат, а пред сè и тие се гордеат со нивниот идентитет којшто е уште од времето на нивните предци, имено Илирите.

Како што може да се види, националистите и од двата народи историјата ја инструментализираат и ја користат во своите националистички пресметки. Општо, национализмот милува да ја злоупотребува и инструментализира историјата. Национализмот изолира одредени историски настани и ликови, ги прочистува од

сите негативни елементи и контексти и на крај тој свој историски „производ“ го глорифицира и го хиперболизира до апсолутни размери. Национализмот го корумпира историското јадро, го контаминира историскиот момент на сметка на вистинскиот настан којшто претставува еден тоталитет на односи. Така го насочува најчесто кон дневнополитички и идеолошки цели, но и како матрица на политичкото дејствување на една опција којашто е десно ориентирана и којашто ги есенцијализира државата, етничкото и национално припаѓање на еден народ, како географски, историски, културен, јазички и генетски континуитет. Со тоа историјата претставува катализатор на национализмот во нашето раздобје.

Покрај боготворењето на избраните, еден од главните методи на искривување на историјата од страна на национализмот е концептуализирањето на националниот идентитет како вонвременска категорија. Националниот идентитет не постоел отсекогаш. Ниту кај Албанците, ниту кај Македонците, ниту кај другите балкански и светски народи. Националистичките политички и историографски интерпретации постојано целат на тоа да покажат дека националните идентитети (во нашиов случај албанскиот и македонскиот) имаат надисториска вредност и важност. Но, наспроти нивната убеденост дека континуитетот на националниот идентитет постојано транзитира низ историските чинодејствија (а поради што тие си земаат за право да ги монополизираат културните и историски наследства), нацијата како концепт е една модернистичка творба, која процесот на градење го започнува со почетокот на Француската револуција. Пред оваа идеја да биде довршена и унифицирана, ние едноставно не можеме да зборуваме за национален идентитет. На Балканот оваа идеја за нацијата доаѓа со релативно задоцнување. А откако пристигна, Албанците станаа Албанци, а Македонците – Македонци, не затоа што се родени како Албанци, односно Македонци, туку затоа што условите коишто тие ги стекнале (од семејни односи, образовен систем, медиумска пропаганда и останати културни репресивни институции) постојано им налагале да бидат Албанци или Македонци.

Се разбира, ваквото мислење не го делат националистичките историчари и воопшто националистите. Одреден период (поголем) дел од албанското население како идентитетски поим го земало отоманскиот пристап на Вера-Царство, односно муслимани во вера – Турци по нација. Словенското население во Македонија, пак, одреден период себеси се сметало за бугарско, грчко, српско, а оние со муслиманска вероисповед се сметале себеси за Турци. Колку и да има историски сведоштва дека било така, националистичките „историчари“ ќе одбиваат да го прифатат тоа. Секогаш кога ќе треба да се воспева албанскиот или македонскиот идентитет како инстанца која постои по себе, која би постоела и тогаш кога не би постоел ниту еден Албанец или Македонец, историчарите ќе бидат присутни тоа да го покажат, напишат, објават.

Проблематично е и тоа што националистичките историографии речиси целата историја ја прикажуваат како судир меѓу народите, а особено милуваат историјата на сопствениот народ да ја прикажуваат како судир или завера на сите други народи против сопствениот. Во согласност со ваквиот наратив, тие ги превидуваат или ги минимизираат несогласиците и судирите помеѓу припадниците на сопствениот народ, особено кога се работи за судир помеѓу две личности кои таа сака да ги прикажува во позитивно светло или кога се работи за судир на класи. Далеку од точно е дека сè во историјата се вртело околу етникумите. Покрај тоа, во историјата немало само интер-етнички судири, туку и интер-етничка соработка и интра-етнички судири. А национализмот го тврди токму спротивното. Дека сето најважно во историјата се однесува на етникумите. Дека интер-етничките судири се суштината на историјата, а интра-етничките судири нешто како аномалија. И, се разбира, дека правдата секогаш е на страната на сопствениот народ!

Со ваквите концептуализации национализмот ја контаминира историографијата и, уште поважно од гледна точка на политичките ефекти, учебниците по историја. Па на децата, кои се во процес на формирање на сликата на светот, им се натура свеста дека сопствениот народ е секогаш оној што бил обесправен и, на уште поопшто

ниво, дека етничката идентификација е примарната идентификација за човекот, ако не и единствената. Социјализирани така да ја перципираат реалноста, кога децата ќе пораснат, се сензибилизирани да ги детектираат „националните неправди“, врз реалноста да гледаат низ призмата на националното, па стануваат лесен плен на разноразните поборници за национални права. Во овој контекст би сакале да нагласиме дека левицата прави голема грешка кога, тргнувајќи од сосема исправниот став дека не е важно минатото, туку сегашноста и иднината, со потценување се однесува кон проучувањето на историјата. Зашто на тој начин дозволува историјата да ја пишуваат националистите. И зашто на тој начин заборава на големата вистина што ја кажа Џорџ Орвел дека „оној што го контролира минатото ја контролира иднината, а оној што ја контролира сегашноста го контролира минатото“. Односно дека токму од гледна точка на интересирањето за сегашноста и иднината не е сеедно со какви ставови за минатото ќе влезат луѓето во политичката сфера.

Ние сметаме дека токму поради оваа причина историографијата не смее да им се препушти на националистите. Исто така сметаме дека етничката идентификација не треба да биде примарна, а особено не единствена идентификација за човекот. Тргнувајќи од овие позиции и згрозени од лесното разгорување на националистичките страсти и кај Македонците и кај Албанците, решивме да ја напишаме оваа книга. Во неа се прикажани светлите моменти на македонско-албанските односи и соработки во првата половина на 20-от век. Тоа е период во којшто и двата народи се борат за независност и самостојност. Тоа е период во кој и двата народи се изиграни и дискриминирани, период во којшто и на двата народи им се случува да војуваат во прилог на нечији туѓи интереси. Меѓутоа, тоа е период во којшто и двата народи заеднички се борат против сите форми на доминација и окупација, барајќи ја скапо платената слобода.

Во оваа книга не мислиме да ги идеализираме ниту Македонците, ниту Албанците, ниту пак нивната меѓусебна соработка и соживот. Имало и Македонци и Албанци кои биле подготвени, само поради тоа што некој е од друга националност, да му нанесат зло. Тие не

заслужуваат да бидат ценети. Но, имало и Македонци и Албанци кои така не размислувале. На кои поважно им било каков е некој човек, а не од која националност е. Тие се оние што заслужуваат да бидат ценети.

Во контекст на неидеализирањето (неискривувањето) на историските настани и личности, би сакале да го нагласиме и тоа дека помеѓу Албанците и Македонците немало само соработка. Како и помеѓу кои било други два народи. Дури и соработката помеѓу нив не била секогаш инспирирана од антинационалистички причини. И албанските и македонските националисти знаеле да пристапат кон соработка со другиот чисто од прагматски причини и имајќи ја предвид само сопствената национална кауза. Но, како што е ова точно, точно е и тоа дека наспроти националистичкото искривување на историјата, односите помеѓу Албанците и Македонците не се сведуваат само на непријателство и на соработка која може да се окарактеризира како брак од интерес. Имало и соработка на меѓучовечка основа помеѓу обичните луѓе, а имало и соработка на луѓе, Албанци и Македонци, кои сфаќале дека не е важна етничката идентификација на луѓето, туку тоа што се луѓе и дека национализмот им штети на сите. А тоа е она што националистите, и македонски и албански, сакаат да не го видиме.

Презентираното во оваа книга, се разбира, не може да се третира како целосно исцрпување на материјата. Потребно е уште да се работи на оваа проблематика и ние сакаме тоа да го охрабриме.

За крај, би сакале да им се благодариме на Албулена Карага, Фергим Демири, Миранда Фејзулаху, Енис Исени и Бењамин Шеху за преводот на некои од поглавјата од оваа книга на албански јазик. Му благодариме и на Игор Смилев што сердно се ангажира за да ни помогне околу наоѓањето на некои податоци околу Велес и Долно Јаболчиште. И' се благодариме и на Фондацијата „Роза Луксембург“ која финансиски го овозможи пишувањето и печатењето на оваа книга.

1 Илинденското востание

Илинденското востание е едно од најсветлите поглавја во историјата на македонскиот народ. Тоа не е така само поради пројавеното слободољубие, туку и поради (за тоа време па и за денес) не сосема типичниот интернационалистички дух кој провејувал во текот на востанието.

Обично приказите за Илинденското востание во македонската историографија најголемо внимание им посветуваат на настаните во Крушево. Тоа е така поради две причини. Прво, бидејќи најважните настани од политички аспект се случиле во Крушево и, второ, поради тоа што и од воен аспект Крушево бил еден од регионите (заедно со Костурско) каде што востаниците постигнале најголеми успеси. Поради оваа важност на настаните во Крушево и од политички и од воен аспект, од една страна е разбирливо што акцентот се става токму на нив, но од друга страна сето тоа доведува до ситуација за карактерот на Илинденското востание премногу да се заклучува само врз основа на настаните во Крушево. Парадоксално, на тој начин не му се дава целата тежина и признание на она што го направиле востаниците во Крушево, а особено нивниот водач – социјалистот Никола Карев.

1.1 ВОСТАНИЕТО ВО КРУШЕВО

Добро е познато дека органите на власт што ги воспоставиле востаниците во Крушево биле одраз на верско-етничката различност на населението на Крушево и дека свесната намера на Горското началство на чело со Никола Карев била сите „народности“ да земат рамноправно учество во власта и никој да не се чувствува запоставен поради својата вера или етничка припадност. Во случајот, како народности биле третираны верските општи-

ни: патријаршиската (составена најмногу од Власи и извесен број Македонци и православни Албанци), егзархиската (составена од Македонци) и влашката (составена од т.н. романофили, односно националисти, како што тогаш обично ги нарекувале нејзините припадници).² Врз паритетна основа, секоја верска општина одредила по 20 свои претставници кои го сочинувале 60-члениот Совет. Ова тело избрало Времена управа, на која и' биде дадени извршни надлежности. Во нејзиниот состав, меѓу другите, влегол и Албанецот Ѓорѓи Чаче,³ кој бил секретар на управата и одговорен за реквизицијата, додека во составот на комисијата за прехрана на Советот влегол Никола Бојаров, кој исто така бил Албанец.⁴

Георги Томалевски наведува еден убав пример за соживотот кој владеел во слободното Крушево, како и за вниманието што нему му се посветувало. На 9 август, односно на првиот ден недела во слободно Крушево, претставници од Времената управа и Горското началство присуствувале на литургиите во сите три цркви во градот. При тоа, од членовите на Горското началство Никола Карев отишол во патријаршиската (грчка) црква, Тодор Христов – Офицерчето во влашката црква, а Тома Никлев во егзархиската (бугарска) црква.⁵

Најубавиот показател, пак, на антинационалистичкиот етос на востаничката власт во Крушево е Прокламацијата која била упатена до муслиманското население во околните села (познатиот „Крушевски манифест“). Иако нејзината содржина е „добро позната“, овде ќе ја пренесеме во целост и ќе им препорачаме на читателите да не ја прескокнуваат, убедени дека добро знаат што пишува во неа.

² Тодор Чепреганов (ур.), „Историја на македонскиот народ“, ИНИ, Скопје, 2008, 199.

³ Стефан Илиев Матерков цит. сп. Кочо Топузоски, „Никола Карев: живот и потоа“, „Матица“, Скопје, 2005, 115. Георги Томалевски, „Крушовската република“, „Български писател“, Софија, 1968, 257. Анастас Митрев, „Мемоари, огледи, статии“, „Нова Македонија“, Скопје, 1974, 185.

⁴ Ангел Динев, „Илинденската епопеја“, „Мисла“, Скопје, 1987, I том, 317-318.

⁵ Томалевски, *op. cit.*, 266.

Крушевски манифест

Браќа земљаци и мили комшии!

Ние, вашите вечни комшии, пријатели и познајници от хубавото Крушево и от неговите китни села без разлика на вера, народност, пол и убежденија, неможејќи веќе да трпиме тиранијата на жедните за крв и гладните за чоечко месо муртати шчо гледаат и нас и вас да дотерат до нош, и нас и вас да дотераат до питачки стап и нашата мила и богата земја Македонија да заприлегат на пушта пустиња, денеска дигнафне глава и решифне со пушка да се браниме от тие наши и ваши душмани и да добиеме слобода. Вие мошне арно знајте оти ние не сне лоши и разбирате оти от мака си кладофне главата в торба, за да заживејме чоечки или пак да умриме јуначки!

Бидејќи от дедо – прадедо си живејме како браќа на оваја земја, ние ве имаме како сфои и сакаме до крај да останиме сфои. Ние не дигнафне пушка протиф вас – това би било страм за нас; ние не дигнафне пушка протиф мирнио, трудољубивио и чеснио турски нарот, шчо се прерануат, како нас со крваф пот – тојјет наш брат и со него сне живејале и пак сакаме да живејме; ние не излегофне да колиме и да грабиме, да палиме и да крадиме – доста ни сет зулумите на безбројните даребеи по нашата сирота и окрвавена Македонија; ние не излегофне да порисјанчуваме и да бесчестиме вашите мајки и сестри, жени и ќерки; требит да знајте оти вашио имот, вашио живот, вашата вера и вашата чес ни сет толку скапи, колку шчо ни сет скапи нашите. Анџак, за да си завардиме имото, живото, верата и честа, ние сне зеле пушка.

Ние не сне муртати на сфојата земја, шчо не родила, ние не сне арамии и јанкесеџии, а револуционерни пот клетва да умриме за правото и за слободата; ние се бунтуваме протиф тиранијата и протиф ропството: ние се бориме и ќе се бориме протиф муртатите, протиф арамиите, протиф зулумќарите и јанкесеџиите, протиф насилниците на нашата чес и на нашата вера и протиф тие шчо смучат нашата пот, и експлоатират нашио труд. От нас, и от нашите села да не се плашите – никому зијан не ка сториме.

Ние не само ве имаме како сфои браќа, туку и ве жаљаеме како сфои браќа, бидејќи

разбираме оти и вие сте робје како нас, робје на царо и на царските бегој, ефендии и паши, робје на богатите и на силните, робје на насилниците и на зулумкарите, шчо ја запалија царшчината од четирите страни и шчо не натераа нас да дигниме глава за право, за слобода и за чоечки живот. За право, за слобода и за чоечки живот ве каниме и вас да дојдите заедно да водиме борба!

Елате, браќа муслимани, при нас да тргниме протиф вашите и наши душмани! Елате под бајрако на „Афтономна Македонија“! Македонија јет заедничка наша мајка и викат за помош. Елате да скршиме синџирите на ропството, да се куртулиме от маки и страда нија, и да пресушиме реките от крвој и солзи! Елате при нас, браќа да си слејме душите и срцата и да се спасиме, та ние и нашата чељат и пречељат да живејат мирно, да си работат спокојно и да напредуат!...

Мили наши комшии! Како Турци, Арнаути и муслимани, разбираме, вие се си мислите, оти царството јет ваше и оти вие не сте робје, шчом на царскио бајрак нема т крст, а имат звезда и месечина. Оти не јет така и оти грешите, вие брго ќе се сетите и ка го разберите. Ама ако ви јет намуз да дојдите при нас и да се објавите протиф царската тиранија, ние, вашите по таткојна и по страда нија браќа, нема т да се докачиме и не ка ве мразиме. Ние сами ка се бориме и за нас и за вас, ако јет потребно, до еден ка умриме пот бајрако за нашата и ваша слобода и за нашето и ваше право. „Слобода или смрт“ јет писано на нашите чела и на нашио крваф бајрак. Ние веќе го дигнафне тој бајрак и нема т враќање. Ако и вие не имате како ваши браќа и ни сакате доброто, ако есапите пак да живејте со нас, како шчо сте живејале досега и ако сте верни и достоини синој на мајка Македонија, можите да ни помогите само со едно нешчо – а тоа јет голема помошт: да не се заортачите со душманите, да не дојдите со пушка протиф нас и да не прајте зулуми по рисјанските села!

Нека Госпот Бог да благослојт светата борба за правото и слободата!

Нека сет живи борците за слободата и сите чесни и добри македонски синој!

Ура! За „Афтономна Македонија“!

Како што може да се забележи, Крушевскиот манифест е преполн со антинационалистички изјави. Иако се работи за краток текст, во него муслиманите дури осумпати се нарекуваат браќа. Ним топло

и срдечно им се обраќа со „браќа земјаци и мили комшии“ со кои „од дедо – прадедо“ се живее како со браќа. Им се соопштува дека на нив се гледа како на „свои“, дека со нив се сака „до крај да се остане“ како со свои и дека со нивните маки се сочувствува (зашто се браќа). И бидејќи „Македонија е заедничка наша мајка“, а тие исто така робје, им се упатува повик да им се придружат на своите „по татковина и по страданија браќа“ во борбата против „вашите и наши душмани“. Дури и да не се одзват на повикот, им се кажува дека нема да ги мразат и им се сугерира, „ако и вие нè имате како ваши браќа“ и ако „сте верни и достоини синови на мајка Македонија“, барем да не се заортачат со „душманите“.

Некому може да му се чини дека сето ова не е ништо друго освен празни зборови, кажани со единствена цел да се „неутрализира“ муслиманското население. Односно, дека на востаниците не им било во прилог да го антагонизираат локалното муслиманско население и дека ваквата реторика е избрана само со цел тоа да биде „неутрализирано“.

Ништо не е подалеку од вистината. Социјалистичкиот дискурс на Манифестот е јасен доказ дека и неговиот антинационализам е искрен. На едно место во Манифестот се прецизира кој поточно се чувствува како брат, а тоа е „мирниот, трудољубив и чесен“ муслимански народ, „што се прехранува, како нас, со крвава пот“. Значи, не беговите, ефендите и пашите, богатите и силните, туку сиромашниот муслимански народ во крушевската околија, кого „муртатите“ (разбојниците) исто така сакаат да го „дотераат до питачки стап“ како и сиромашното христијанско население. Нему, на сиромашниот муслимански народ, му се посочува дека борбата е и „против оние што ја шмукаат нашата пот и го експлоатираат нашиот труд“ и дека тој треба да сфати дека царството не е негово, без разлика што на царскиот бајрак има ѕвезда и месечина, туку дека и тој е роб, „роб на царот и на царските бегови, ефендии и паши, роб на богатите и на силните“. И токму затоа треба да застане рамо до рамо до своите „браќа по страданија“ во борбата против „вашите и наши душмани“.

Со други зборови, на типично социјалистички начин обичниот муслимански народ се третира како братски зашто, согласно социјалистичкиот дискурс, за разлика од националистичкиот, „ние“ сме сите сиромашни и непривилегирани, без разлика на народност и вера, а „тие“ се богатите и привилегираните, исто така без разлика на народност и вера. Типично социјалистичко е и посочувањето до обичниот муслимански народ дека државата во која живее не е „негова“ само поради тоа што експлоататорите се од иста вера со него. И дека, бидејќи е така, и тој е неслободен и тој треба да се бори за својата слобода. Заедно со своите браќа, кои му се браќа не само поради живеењето од дедо – прадедо како браќа, туку бидејќи му се браќа и по страданија. А слободата на која се упатува во Манифестот не е „националната слобода“, туку слободата од од маките и страданијата, од кои страдаат сите што не се муртати и ефендии, без разлика на етничката и верската припадност. Тоа е така без разлика што македонските националисти се убедени дека востаниците во Крушево се бореле само за слобода на Македонија.

Кога сме кај „Крушевскиот манифест“ треба да се спомне и тоа дека неговата антинационалистичка содржина наиде на позитивен одглас во етнички албанското село Алданци. Кметот на ова село, Синан, во својот одговор до крушевчани, ветувајќи им дека ќе мируваат, им го напишал следново:

„Драги соседи,

Од вашите писма разбравме дека вие не сте лоши луѓе, дека сте ги напуштиле куќите не за да го напаѓате мирното како нас население, ами сте против лошите луѓе и укуматот што ги штити. Но оние што вие ги барате не се меѓу нас, ами избегаа во градовите. Што се однесува до нас, ви ветуваме дека ќе мируваме. Ако сакате да убивате невини луѓе, дојдете. Бог да и’ помогне на онаа страна која ја бара правдата...

Другите писма ги испративме до соседните села кои исто така се согласни со нас.“⁶

⁶ Цит. сп. Јусуф Хамза, „Заемните односи меѓу прогресивните османски кругови и македонското револуционерно движење во втората половина на 19 и почетокот на 20 век“, „Студентски збор“, Скопје, 1988, 123.

И писмото од селаните на Алданци е во истиот дух:
„Браќа сотатковинци!

Ја добивме вашата братска прокламација која што нè трогна. Му ја прочитавме на целото население пред џамијата и бидејќи ве познаваме уште како деца, сметаме дека сте доволно чесни и искрени за да си достоите на зборот како борци за правото и како кавалери. Ви ветуваме тржествено дека имотот, животот и честа на вашите сонародници, наши вековни соседи, со кои при досегашниот и при идниот режим на нашата мила татковина ќе општиме, без да може нешто да нè раздели, ќе бидат зачувани и кавалерски заштитени во можните граници. Кој човек си го сака сопственото зло? Вашиот пат е навистина опасен. Великиот Алах нека ја излее својата благодет за триумфот на правдата, која што е божествена и нека ве зачува, драги соседи, од секоја напаст.“⁷

Дека сето ова не биле празни зборови, сведоштво е следнава епизода. Кога Бахтијар-паша со својата војска тргнал кон Крушево, голем број башибозуци од селата Врбовец и Пресил се упатиле кон манастирот „Свети Спас“ (оддалечен 3-4 километри од Крушево) со цел да го ограбат. Меѓутоа, башибозуците се изненадиле кога пред вратите на манастирот го забележале кметот на Алданци, Синан Гази, како го чува манастирот. Синан поставил вооружени стражари и околу сидовите, по конаците и на други места на манастирот. Тој со своите луѓе ги спречил башибозуците да влезат и да го ограбат манастирот, потенцирајќи им дека со своите луѓе бил решен и да загина ако треба, само да не му дозволи на башибозукот да го ограби манастирот.⁸

Во врска со башибозукот ќе го истакнеме и следново. Во задушвањето на Илинденското востание доста значајна улога имал башибозукот како нередовна војска на Империјата. Тој најчесто бил составен од Турци и Албанци, и тоа поради вероисповедта на

⁷ Цит. сп. Ibid., 122.

⁸ Цит. сп. Ibid., 142. Како извор е наведен Михо Андреев „Спомени од националноослободителните борби на Крушево“.

неговите припадници. Така, многу Албанци биле дел од задушувачките чети на башибозукот испратен да пустоши низ Крушево и околината, а и во сите региони каде се случило востанието.

Денешниот историографски дилетантизам овие податоци ги користи во насока на превреднување односно на политичка манипулација на тие историски настани. Доколку задушувачкото на Илинденското востание го анализираме од гледна точка на денешна културна и политичка призма, ќе испадне дека Албанците не само што биле против Илинденското востание, туку тие во исто време учествувале и во задушувачкото. Меѓутоа, тоа не е вистина. Имало Албанци од крушевската околина кои биле директни учесници во востанието, а исто така и во конститутивните органи на востаничката република. Христо Силјанов пишува дека „во Крушево, под зраците на мимолетната слобода и на еднаквоста се стопија националните омрази и зацарува мир и братство меѓу трите христијански општини.“⁹ Во таа клима на соживот која била создадена, во редовите на бранителите на Крушево немало само Македонци, туку и други народности, вклучително и Албанци. Како што добро забележа Илми Велиу, на многу фотографии од крушевските чети можат да се распознаат комити со бели капи и бели бечви, што е индикација за нивната албанска етничка припадност.¹⁰

Овие податоци одат во прилог на побивање на тезата којашто националистичките кругови ја направија севажечка, а тоа е ставот дека „Албанците се држат меѓу себе, си се помагаат и никогаш не се борат едни против други“. Еве, и во овој случај, и при Илинденското востание во Крушевско, тоа се покажува како неточно: во одбраната на Крушево имало и Албанци, а имало и Албанци во војската која ја задушила крушевската востаничка власт. Со тоа може да се види дека тие борби не биле братоубиствени борби или предавнички борби, туку борби на различни политички светогледи.

⁹ Христо Силјанов, „Освободителните борби на Македонија“, „Наука и Изкуство“, Софија, 1983, I, 293-294.

¹⁰ Илми Велиу, „Учеството на Албанците и Власите во Илинденското востание“, Скопје, 2011, 138-139. На пример, видете ја фотографијата на која е сликана четата на војводата Андреј Димов – Докурчев и онаа на која е сликана четата на војводата Иван Наумов – Алабакот.

Тоа укажува на историските настани и премрежја, не како моменти на етнички разврски, туку како политичко-идеолошки разврски.

1.2 ВОСТАНИЕТО ВО КОСТУРСКО

За жал, не секаде каде што се одвивало Илинденското востание востаниците имале широки погледи како нивните крушевски соборци. Како што напиша Ангел Динев, „тие [востаниците], освен крушевчаните, нигде на друго место не се обидоа да ја привлечат во редовите на востаниците турската нација... Во другите востанички околии, покрај тоа што не се обидоа да сторат нешто во духот на помирувањето и единството, туку се впуштија во турските и помачките села за да роват во минатото и да бараат стари сметки, за да ги ‘наплатуваат’ без да осознаат дека на тој начин насадуваат шовинизам и ги заоструваат односите меѓу македонското и турското население.“¹¹

Оваа оценка на Динев пред сè се однесува на настаните во Костурско, вториот регион каде што востаниците постигнале забележителен успех за време на Илинденското востание. Таму на чело на востанието не биле социјалисти, па изостанале соодветните антinationалистички потези. Па немало соодветна претставеност на сите етнички групи во востаничките органи, немало говори и манифести на интернационалистичка основа, туку, наместо тоа, имало – одмазда.¹²

Еве што пишува Динев: „Кога востаниците од Костурско и Леринско ги презедоа Клисуреа и Невеска, наместо да испратат повик за присоединување кон борбата на сите околни турски села, тие испратија една востаничка единица која појде во големото помачко

¹¹ Динев, *op. cit.*, I том, 368.

¹² Одмаздувањето не било ограничено само на Костурско. Во Преспа турската војска палела христијански села, но и востаниците запалиле четири муслимански села: Асамати, Шаовци, Бостанциовци и П’пли. При палењето на Шаовци во огнот изгореле три-четворица селани, а селани биле запалени и во Асамати. Од П’пли, пак, војводата Коте Христов опљачкал броен добиток, над 1.000 овци и 600 говеда. Види С. Арсов, П. Кљашев, Л. Џеров, Г. П. Христов, А. Андреев, Г. Папанчев, Л. Димитров, „Спомени“, „Култура“, Скопје, 1997, 119 и 323-356, <http://www.angelfire.com/super2/vmro-istorija/Knigi/spomaa05.html> и Александар Крстевски - Кошка, „Богоја Наумов Фотев (1900-1993)“, Скопје, 1998, 31.

село Жервени и го запали, а една друга отиде во Корештица и го изврши истото. Кога во ослободените од востаниците гратчиња [Клисура и Невеска] народот ликуваше од радост, во Жервени и Корештица¹³ и други се плачеше.“ И констатира: „Началниците на востаниците немаа памет да сфатат дека со тоа тие ги поткопуваат основите за успех на борбата и ги тераат селаните во прегратките на страшната беговска власт против која тие се кренаа со оружје в рака.“¹⁴

Костурските востаници уште на 3 август, уште на првиот ден од востанието во Костурско, ја пројавија својата одмаздољубивост. Силјанов пишува дека четата на војводата Иван Попов начекала 50 жители од костурското село Жервени, како се враќаат од пазар во Костур. Овие 50 жители на словенско муслиманското односно помачко село Жервени, како што пишува Силјанов, „станаа жртва на страшна одмазда... сите беа убиени“.¹⁵ Војводата Васил Чакаларов во својот дневник запишал дека и тој истиот ден начекал жервенци кои се враќале од пазар од Костур. Според неговиот запис, тој убил 20 жервенци, а Попов убил уште тројца-четворица.¹⁶ Гледаме дека има противречни информации колку жервенци убил војводата Попов, тројца-четворица или педесет. Сепак, во крајна линија тоа и не е толку важно. Важно е дека две востанички чети начекале селани кои мирно се враќале од пазар и дека ладнокрвно ги убиле, поради старите неправди што ги „нанело“ нивното село или можеби и само поради нивната верска припадност.

Но ова не било крај на страдањата на жервенци. Веќе по два дена нивното село било запалено од страна на востаниците. На 5 август, истиот ден кога е освоена Клисура, една голема чета, предводена од Лазар Поп Трајков, го опколила селото и му предложила да го предаде сето оружје. Жервенци вратиле со стрелба, при што убиле

¹³ Нема село Корештица во Костурско. Веројатно Динев мислел на селото Капештица (Kapshticë), во денешна Албанија, на границата со Грција и на 10-тина километри од костурското село Смрдеш. Постои село Корешница, но се наоѓа во Тиквешко.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Силјанов, *op. cit.*, 302.

¹⁶ Васил Чакаларов, „Дневник 1901-1903“, „Силонс“, Скопје, 2007, 340.

двајца комити, а четворица раниле. Целото село било опожарено, десетици негови жители биле убиени, а другите протерани.¹⁷

Одмаздите на костурските востаници тука не запреле. По неколку дена, на 9 август, во комитското село Смрдеш се одржал собир на кој присуствувале околу 700 востаници. Во периодот до востанието ова село трипати било напаѓано, палено и масакрирано, а последниот пат само пред два и пол месеци, на 22 мај, кога речиси цело село било запалено, а 85 селани биле убиени.¹⁸ И додека во Крушево, на истиот тој ден, претставници од Времената управа и Горското началство присуствувале на литургиите во сите три цркви во градот, работејќи на соживотот и зајакнувајќи го, во Смрдеш на тој ден сè се вртело околу одмаздата. Во своите говори војводите Васил Чакаларов, Иван Попов и Пандо Кљашев ги потсетиле присутните на минатите народни страдања и извикале: „Дојде и нашиот ред да се одмаздиме за загиналите браќа и за обесчестените наши жени и ќерки!“¹⁹

Донесена била одлука да се нападне блискиот град Билишта, во Албанија, поради учество на неговите жители во палењата и пљачкосувањата во Смрдеш. Да се нападне овој град и да се запали.²⁰ Не потценувајќи ги минатите страдања на жителите на Смрдеш и на словенското население во Костурско од турските војски и од башибозуците, овде мораме да го поставиме клучното прашање: со која цел било кренато Илинденското востание? Дали целта на востанието била ослободување на Македонија или одмазда за минатите страдања и неправди? И ако на костурските востаници им била јасна целта на Илинденското востание, зошто тие се концентрирале на напад врз град во Албанија наместо да работат на ослободувањето на Македонија? Како евентуалното палење на Билишта ќе придонесело за ослободувањето на Македонија?

¹⁷ Сиљанов, *op. cit.*, 303-304.

¹⁸ *Ibid.*, 270-271.

¹⁹ *Ibid.*, 304.

²⁰ Сиљанов, *op. cit.*, 304. Чакаларов, *op. cit.*, 346.

Билишта бил нападнат следниот ден, 10 август, но костурските востаници се соочиле со значителен отпор и се повлекле. Сепак, не се вратиле со празни раце: според Чакаларов, тие при тоа „прибрале“ неколку стотини кози, овци и говеда, кои ги спотерале во Смрдешката планина.²¹ Повторно се наметнува споредбата со Крушево. И таму се случило еден комита да „прибере“ стадо овци и кози, од муслиманското село Алданци, со цел тоа стадо да послужи за храна на востаниците. Кога овој комита му кажал на Карев што направил, Карев се разлутил и му рекол на комитата: „И вие [востаниците] треба да разберете дека ние не сме ајдуци туку револуционери, ние не сме разбојници туку ослободители. Марш назад за Алданци и побарајте извинување од Турците за сторената грешка...“²²

Нелогичните дејствија на костурските востаници (од гледна точка на целта на востанието) доживеале кулминација во средината на септември 1903 година, кога половина од нив, на чело со Чакаларов, ја напуштиле Македонија и преминале во албанската област Колоња, во казнена експедиција. Таму тие неколку дена палеле и пљачкосувале. Биле запалени најмалку пет-шест муслимански села. Пандо Кљашев во своите спомени ги наведува имињата на следните села кои денес се наоѓаат на територијата на Грција: Тухли (само муслиманскиот дел), Ливаѓа, Ленотеј, Вртеник, Фуша и Мирославци.²³ Можно е и некое друго село да било запалено, имајќи предвид дека војводата Стерјо Стерјовски, кој бил дел од овој поход, во своите спомени напишал дека во еден ден комитите запалиле дури четири села.²⁴

За нападот на селото Мирославци Чакаларов го дава следниот „живописен“ опис: „Во селото пристигнавме во еден и пол часот и во него најдовме само една старица со истрижана коса полугола,

²¹ Чакаларов, *op. cit.*, 347.

²² Топузоски, *op. cit.*, 132. Исто и Томалевски, *op. cit.*, 265-266.

²³ С. Арсов и др., *op. cit.*, 257-258. И Силјанов пишува дека биле запалени истите села, но без Ленотеј. Силянов, *op. cit.*, 388-389.

²⁴ Цит. сп. Силянов, *op. cit.*, 389.

обвиена со парталав душек; момците и' го дрпнаа прекривачот за да се смеат со неа, таа како мачка се заштитуваше, и' велевме да излезе надвор, бидејќи ќе ја палиме куќата, но таа одбиваше и сакаше да остане внатре. Се виде дека намерно ја имаа оставено за да ја запалиме, но сметав дека е подобро да ја оставиме жива. Востаниците и тука се најадоа мед и грабаа сè што требаше; селото се состоеше од триесетина куќи кои беа како палати, преполнети со жито и богатство. Му удривме оган и тргнавме накај планината Горица...“²⁵

А пак Силјанов известува и за тоа дека англискиот конзул во Солун во тој период добил известување од својот колега во Јанина дека костурчаните во својот поход во Колоња плениле околу 60 жени и соопштиле дека ќе ги вратат кога Албанците ќе ги вратат жените и пљачките што биле пленети и ограбени од костурските села.²⁶

Сигурно дека нема да се согласиме со Силјанов, кој во походот во Колоња виде „едно од најблескавите дела за време на востанието.“²⁷ Напротив, ќе кажеме дека и походот во Колоња и нападот на Билишта и палењето на Жервени и убивањето на жервенци претставуваат отстапување од слободарскиот карактер на Илинденското востание и фрлаат темна сенка врз него. Колку што настаните во Крушево се за пофалба толку настаните во Костурско се за осуда.

²⁵ Чакаларов, *op. cit.*, 377-378.

²⁶ Сиљанов, *op. cit.*, 391.

²⁷ *Ibid.*, 390.

Младотурската револуција

Младотурската револуција започнала на територијата на Македонија, на 3 јули 1908 година со одметнувањето на четата на Ахмед Нијази-бег од Ресен, турски виш офицер од албанска националност. На 22 јули младотурците²⁸ ја презеле Битола, а следниот ден ја презеле контролата и над Солун. Соочен со ваквата ситуација во европскиот дел од Империјата, султанот Абдул Хамид II доцна ноќта на 23 јули бил принуден да го врати на сила Уставот од 1876 година и да се согласи на реформи во Отоманската империја. При тоа, меѓу другото, го разрешил и дотогашниот голем везир Мехмед Ферид-паша, кој бил од албанско потекло.²⁹

Овој развој на настаните разбуди големи надежи кај нетурските народи кои живееле на територијата на Европска Турција и кај прогресивниот дел од турскиот народ. Можеби најдобриот опис на реакцијата што ја предизвикала Младотурската револуција го даде британската историчарка Мерсија Макдермот, една од најдобрите западни познавачи на македонското национално-ослободително движење во првата деценија од 20-от век. Таа, во својата монографија за Јане Сандански, напиша: „Никогаш во историјата на претставничката власт прокламирањето на толку штур Устав не предизвикало толку катаклизмички одговор. Малкумина од султановите разнолики, несложни поданици можеа да имаат и најдалечна идеја што фактички подразбираше Уставот, но нивната психолошка состојба беше таква што тие свеќата ја сфатија како сонце и го поздравиле Уставот како чудесно остварување на сите нивни желби и стремежи, како панацеја за сите нивни болести. Така, кога тие зборуваа за чудото што дојде, и христијаните

²⁸ Младотурците биле прогресивно-настроени реформисти кои ја започнале револуцијата во 1908 година. Нивниот комитет е основан во 1889 година, а еден од основачите бил и Ибрахим Темо, Албанец од Струга.

²⁹ Mehmed Ferid Pasha, https://en.wikipedia.org/wiki/Mehmed_Ferid_Pasha

и муслиманите му го дадоа турското име за онаа работа која, во рамките на Отоманската империја, беше толку ретка и легендарна како митскиот феникс или како живата вода од бајките. Тие ја викаа едноставно ‘слобода’ – хуриет.³⁰

Причината за ваквата реакција лежи во тоа што „Младотурската револуција ја разгори надежта на македонскиот, албанскиот и другите народи во Империјата дека ќе се решат и нивните барања за национална рамноправност и социјална правда.“³¹ Основната идеја на младотурците била преку реформи Отоманската империја да се трансформира во модерна парламентарна демократија од западен тип и да се спречи понатамошното редуцирање на нејзината територија. Поради серија причини (задоцнетоста на Младотурската револуција, неподготвеноста на младотурците да притиснат за коренити реформи во империјата, наметнувањето на граѓанската идентификација на народите кои етнички се идентификувале, младотурскиот одговор на непријателските потези од странство, објективната неизводливост да се направат поголеми компромиси од спротивставените страни, особено за кратко време), „револуцијата“ се свела само на стремеж за одредено ограничување на султановиот апсолутизам, многу нејзини ветувања останале неисполнети, еуфоријата што таа ја предизвикала се покажала неоправдана, а распадот на империјата, наместо да биде спречен, бил забрзан.

Во ова поглавје ќе се осврнеме на настаните и на документите кои се посебно интересни од гледна точка на нашето истражување. Во првиот дел ќе им посветиме внимание на почетните настани на Младотурската револуција, на усвојувањето на албанската азбука во Битола на 22 ноември 1908 година, како и на задушувањето на

³⁰ Mercia MacDermott, “For Freedom and Perfection: the life of Yané Sandansky”, Journeyman Press, 1988, 339, http://www.promacedonia.org/en/mm/mm_19.htm Слично се има произнесено и турскиот историчар Бајур Хикмет во 1940 година: „Многу малку движења во светот разбудиле толку голема надеж како османлиската уставна револуција, но исто така не постои друго движење во светот чии надежи биле толку брзо задушени од него“ (цит. сп. Предговор кон „Споменице на Нијази-бег“, МАНУ, Скопје, 2011, 5).

³¹ Музафер Бислими, „Албанците во Младотурската револуција“, ИНИ, Скопје, 2008, 60.

контрареволуцијата од април 1909 година. Во вториот дел, пак, ќе проанализираме две малку познати обраќања до народот на Нијази-бег и на Јане Сандански.

2.1 НАСТАНИ

2.1.1 Антинационалистичките епизоди на почетокот од револуцијата

На својот почеток Младотурската револуција имала изразито антинационалистички карактер. За тоа особено сведочат настаните кои се одиграле во Битола и Неврокоп, како и обраќањата до народот на Нијази-бег и на Сандански, а кои, како што најавивме, ќе ги обработиме во вториот дел од ова поглавје.

Во Битола, откако востаниците на Нијази-бег ја презеле контролата над градот во вечерните часови на 22 јули, следниот ден ги ослободиле затворениците од битолскиот затвор. При тоа, тие воопшто не правеле разлика од која националност се затворениците, туку едноставно ги ослободиле сите. Од ослободените затвореници, како што наведува Катерина Тодороска, половина биле Македонци.³²

Добар опис на понатамошните настани од тој ден дава Ангел Динев: „Илјада и двесте души затвореници од разни карактери на злосторство се собираа во централната црква каде што дојде и воената музика. Така се образува поворка, која тргна по улицата Широко Сокак, покрај реката Драгор и застапа пред домот на валијата за да му ги поднесе поздравите за стекнатата слобода. Од името на сите затвореници, подигнат на раце, револуционерот Иван Нелчинов, осуден на доживотен затвор... одржа поздравен говор и го увери валијата во безрезервната соработка што ќе и ја укажат на власта Македонските Словени за слободите што им се дадени. Во истиот дух, задоволен одговори валијата. Таму беше и револуционерот Ејуп Сабри [од Младотурскиот комитет], кој одржа револуционерен

³² Катерина Тодороска, „Политичките и културните врски меѓу Македонците и Албанците 1903-1913“, „Менора“, Скопје, 2008, 166.

говор, го објасни значењето на настанатата промена и ги поздрави манифестантите. По тие разменети поздрави, манифестантите ги дигнаа на раце валијата и Ејуп Сабри и така ги однесоа до конакот. По таа процесија манифестацијата се врати по истиот пат и во црковниот двор, од каде што започна, заврши.³³

За атмосферата во Битола тие денови пишува и Тома Николов, православен свештеник и деец на ВМОРО, кој исто така бил ослободен од затвор. Тој ќе забележи: „Слабо ми е перото за да опишам како тогаш целата Битола беше пијана од радост... По улиците, локалите и кафеаните насекаде се слушаше музика, песни и веселба. Битолчани не оставија да отиде во хотел никој од затворениците од провинцијата, ги распоредија по куќите и немаше куќа без гости.“³⁴ Потоа во Битола дошло до свечено влегување на четите: албански, македонски и грчки. Први влегле албанските чети, на 24 јули. Черчиз Топули и Адем-бег, прво биле свечено пречекани во Ресен, а потоа, заедно со Нијази-бег, Апостол Михајловски и голем број Албанци и Македонци, тргнале за Битола. Во Битола влегле од Арнаут-маало и биле свечено пречекани од насобраниот народ.³⁵ Нијази-бег во своите спомени ќе напише: „Како цела Битола, тој голем град од 50.000 жители, да беше излегол да нè пречека. Сите народности, целиот народ беше едно тело и една душа.“³⁶

На 27 јули Младотурскиот комитет во Битола организирал голем свечен пречек на четите на ВМОРО, кои доаѓале од Смилево преку Цапари. Нив ги пречекале војската на чело со Нијази-бег, многубројни офицери, службеници и граѓани со знамиња и музика.³⁷ Тома

³³ Динев, *op. cit.*, II том, 434.

³⁴ Тома Николов, „Спомени от моето минало“, Отечествен фронт, Софија, 1989, http://www.promacedonia.org/tn/tn_25.html Слично известил и српскиот конзул од Битола: „Битола целата е во веселба, чаршијата е затворена, а сите се на улица и слават“ (цит. сп. Бислими, *op. cit.*, 90).

³⁵ Бислими, *op. cit.*, 89-90. Масар Кодра, „Младотурската револуција и албанското ослободително движење“ во „Гласник на ИНИ“, 1/1968, 122.

³⁶ „Спомените на Нијази-бег“, *op. cit.*, 237.

³⁷ Јусуф Хамза, „Заемните односи меѓу прогресивните османски кругови и македонското револуционерно движење во втората половина на 19 и почетокот на 20 век“, „Студентски збор“, Скопје, 1988, 169.

Николов за овој настан пишува: „Штом се доби знак дека четите [на ВМОРО] се приближуваат, грмна воената музика. Од името на градот пристигна Кемал-бег на коњ во галоп и со букет во рака го пресретна [Милан] Матов со неколку пригодни зборови. Потоа се појавија четите во стројни редови на чело со едно траурно знаме со напишани на него човечки череп врз две човечки коски на крст. По него од двајца четници, кои јаваа на бели коњи, се носеше ликот на Даме Груев, нацртан на бело платно. Потоа одеше Милан Матов на коњ, вооружен само со револвер и опашан со црвена лента преку рамената, а по него војводите по двајца во полно воено вооружување, сите на бели коњи, проследени од четниците коњаници и пешадинци, наредени по двајца со пушки на рамо. Штом се појавија четите, громогласно ‘Јашасн хуриет’ [да живее слободата] и ‘Ура-а-а!’ го распара воздухот. Војсковите одделенија, под команда на своите офицери, оддадоа воени почести и еден плотун од полската артилерија го размрда градот. Процесијата од [битолската приградска населба] Девејани се упати кон градот и застапа пред вилаетската управа, каде валијата, придружен од своите великодостојници, слезе дури на влезната врата и го поздравил Матов со неколку пригодни зборови. Потоа по Широки Сокак направивме круг и пристигнавме во дворот на црквата ‘Света Богородица’.“³⁸ Самиот Милан Матов, тогашен претседател на Битолскиот револуционерен округ на ВМОРО, во своите спомени напиша дека тие очекувале добар пречек во Битола, но дека френетичниот пречек низ улиците на Битола ги надминал и нивните најоптимистички предвидувања. А во својот говор, меѓу другото, тој го истакнал и следново: „Ако повторно замириса на тиранија, ние и младотурците треба да сме готови рамо до рамо да дадеме отпор на оваа тиранија што го одживеала своето време.“³⁹

Вреди да се спомне и тоа дека следниот ден, на Широки Сокак, вриело од војводи и четници, кои се мешале со четниците на Нија-

³⁸ Николов, *op. cit.*

³⁹ Милан Матов, „Комитата раскажува...“, „Бигос“, Скопје, 2002, 195 и 196.

зи-бег, а кој бил облечен во албанска носија.⁴⁰ Интересен е моментот што го забележува Михал Грамено во неговите мемоари, момент што се однесува на славењето на слободата и иконографијата околу тоа. Имено, тој споменува дека во дефилеата низ Битола, на разните младотурски чети, тој никаде не забележал албанско знаме. Веројатно знамето не им значело толку колку што им значела слободата.⁴¹

Неколку дена по четите на ВМОРО, по патот од Лерин во Битола пристигнале и грчките андартски чети,⁴² кои исто така продефилирале по Широк Сокак. И тие биле пречекани од одборот за пречек на чело со Нијази-бег.⁴³

Инаку, собирањето на воени сили во Битола, младотурски и останати, не било само со цел да се покаже новиот дух на соживот во Империјата. Ситуацијата во тие први денови по револуцијата сè уште не била јасна, па во случај на потреба воените сили од Битола се планирало да бидат испратени во Солун и Истанбул.⁴⁴

На оваа атмосфера во Битола во тие први денови од Младотурската револуција можеби само влегувањето на четата на Јане Сандански во Неврокоп (денешниот град Гоце Делчев во Бугарија) може да им парира.

Кога избувнала револуцијата, Сандански со својата чета се наоѓал во близината на селото Гајтаниново, 20-тина километри јужно од Неврокоп. Знаејќи дека Сандански е во Гајтаниново, младотурците испратиле делегација во ова село за да се сретне со него. Кога младотурската делегација, придружена со зурли и тапани, се приближила до селото, камбаните во селото екнале, а Сандански и неговите четници, придружени од целото село, излегле да ја пречекаат. При средбата, двете групи се прегрнале, како што напиша Мерсија Макдермот, „како долго време изгубени браќа“, по што

⁴⁰ Николов, *op. cit.*

⁴¹ Mihal Grameno, "Novela dhe kujtime", Enti i botimeve shkollore i Republikës Socialiste të Sërbisë, Prishtinë, Shkup, 1969, 212.

⁴² Ibid.

⁴³ „Спомените на Нијази-бег“, *op. cit.*, 239.

⁴⁴ Анастас Митрев, „Мемоари, огледи, статии“, „Нова Македонија“, Скопје, 1974, 46.

заедно се упатиле во селото, каде се слаVELO длабоко во ноќта.⁴⁵

Следниот ден, младотурските и македонските револуционери заедно се упатиле кон Неврокоп. По патот, целото население од селата низ кои поминувале излегувало да ги гледа, а многумина им се приклучиле. Кога пристигнале пред Неврокоп, забележале дека целото население на градот, вклучувајќи ги кајмакамот, локалните војници и полицијата, како и обичните граѓани христијани и муслимани, излегло да ги пречека. Макдермот цитира еден очевидец кој забележал дека „само кучињата останале во Неврокоп“. Кога неврокопчани ја забележале поворката на Сандански и младотурците, возбудата го достигнала својот врв, а воздухот одсвонувал со повици како: „Правда, еднаквост! Да живее татковината! Да живее еднаквоста!“ Потоа двете поворки се обединиле, Сандански и кајмакамот се прегрнале и бакнале, додека мултинационалната маса извикувала: „Да живее слободата!“ Откако се упатиле кон Неврокоп, Сандански и неговите четници „го украде шоуто“: почнале да ја пеат социјалистичката „Песна за трудот“ од бугарскиот социјалист Георги Кирков.⁴⁶

По Неврокоп, Сандански и неговата чета се упатиле во Солун, каде на железничката станица биле пречекани од специјална младотурска делегација на чело со Енвер-бег, предводникот на Младотурската револуција.⁴⁷

2.1.2 Битолскиот конгрес

Од 14 до 22 ноември 1908 година во Битола се одржал конгрес кој има големо значење за албанскиот народ. Овој конгрес се одржал со цел да се постигне договор околу албанската азбука, прашање

⁴⁵ MacDermott, op. cit., 341-342.

⁴⁶ Ibid., 343-344. Текстот на песната може да се прочита на овој линк: <http://detstvoto.net/index.php?newsid=478> додека музичката изведба може да се слушне на овој линк: <http://www.youtube.com/watch?v=IP026CUzVoI>

⁴⁷ Манол Пандевски, „Јане Сандански (1872-1915): биографски прилози“, „Наша книга“, Скопје, 1985, 44 и 141.

околу кое имало доста разногласици помеѓу албанските дејци во тоа време. Потребата од унифицирање на албанската азбука особено се актуелизирала по победата на Младотурската револуција, кога почнал развојот и проширувањето на албанските училишта, а со тоа се јавило и потреба од текстови и литература на мајчин албански јазик за децата.⁴⁸

Овде нема да се задржуваме на подробностите поврзани со усвојувањето на азбуката. Само ќе се осврнеме на еден ситен, но не сосема неважен податок. Имено, на конгресот учествувале 52 делегати, од кои 32 имале право на глас. Сепак, на конгресот не присуствувале само овие делегати. На него вкупно биле присутни до 400 луѓе, меѓу кои, покрај Албанци, имало и Македонци, Турци, Грци, Власи и други.⁴⁹ Овој едноставен фактографски податок всушност кажува две важни работи: прво, дека албанските дејци не сакале да се „затвораат“ во национални рамки и, второ, дека имало луѓе со друга етничка идентификација кои сметале дека треба со своето присуство да му дадат поддршка на конгресот. Усвојувањето на азбука на еден јазик не е важно само од гледна точка на националните интереси на народот што го зборува тој јазик, туку е и општоцивилизациска придобивка, зашто на тој начин се овозможува ширење на писменоста и на културата. Се разбира, имало и такви кои различно размислувале и на работите гледале исклучиво националистички. Секогаш ги имало. Но, тоа не го негира и постоенето на луѓе со отворени погледи кои не тргнуваат од тесногради националистички позиции.

Присуството на не-Албанци на конгресот на албанската азбука, од своја страна, е и критика за денешниот албански и друг национализам. Критика е на албанскиот национализам, бидејќи албанските националисти исклучиво го толкуваат Битолскиот конгрес од гледна точка на неговата важност за Албанците како етнос без воопшто да се осврнат на неговата важност од општоцивилизациски аспект.

⁴⁸ Рамиз Абдули, „Албанското ослободително движење 1908-1910“, ИНИ, Скопје, 2002, том I, 116.

⁴⁹ Бислими, *op. cit.*, 171. Абдули, *op. cit.*, 116. Кодра, *op. cit.*, 128.

Истото го прават и останатите националисти, кога, во најмала рака, зловолно толерирајќи го историскиот факт на одржувањето на Битолскиот конгрес, го проценуваат него единствено од гледна точка на неговата важност за албанската кауза. Ако работите не се проценуваат низ призмата на „националното“ (а што е типично за националистите без разлика на нивната етничка идентификација) особено на битолчани треба да им биде мило што еден настан од општоцивилизационски аспект се случил во нивниот град.

2.1.3 Пучот против младотурците од април 1909 година

Иако младотурците, веќе во првата година од својот бунт, не ги исполнија очекувањата на нетурските народи во Империјата, откако на 13 април 1909 година исламските реакционери извршија пуч против младотурците, и македонските и албанските револуционери со оружје во рака застапаа во одбрана на Младотурската револуција, потврдувајќи ја со тоа својата заложба и верба дека проблемите со кои се соочуваше народот во Албанија и Македонија можат да бидат решени во рамките на Османлиската империја без да биде потребно осамостојување во посебни држави.

Она што при тоа треба да се има предвид е дека осамостојувањето во посебна држава нужно не значи дека народот ќе биде слободен, дека ќе има права и дека социјалните стандарди ќе бидат на високо ниво. Следствено, ако осамостојувањето во посебна држава нужно не значи и ослободување и ако постои можност во рамките на постојната држава да се стекне слобода, права и социјална правда, тогаш зошто оние што не се за осамостојување заради осамостојување, односно зошто оние што не се националисти да не се обидат да ги решат проблемите на своите народи во рамките на постојните држави? Дали тиранијата е помалку тиранија ако тиранинот има иста етничка идентификација како и народот? И зошто да е невозможно да се уживаат слободи, права и високи социјални стандарди во мултиетничка држава? Ваквиот начин на размислување беше мотивацијата зошто дел од македонските и албанските револуционери застапаа во одбрана на

Младотурската револуција, иако таа сè повеќе разочаруваше.

Кај Албанците, пучот против младотурците не добил широка поддршка. Него го поддржале само мал дел великосопственици – чифлигари и муслиманско фанатично свештенство. Од Истанбул во Скопје допатувал приштинскиот муфтија Мустафа-ефенди со задача да го прошири бунтот и во Косовскиот вилает, особено меѓу Албанците. Тој, со поддршка на неколку оци организирал и протест пред зградата на општината со барање за симнување од власт на младотурскиот совет. Сепак, контрареволюционерите не добиле поголема поддршка. Веќе следниот ден во Скопје бил организиран голем собир против антиуставниот удар, на кој учествувале неколку илјади Турци и Албанци. На него Сали-бег, противник на младотурците, во својот говор ги истакнал сите недостатоци на младотурскиот режим, но нагласил дека тоа биле нивни грешки, а не на Уставот. Со тоа тој го поддржал Уставот, но не и младотурската власт. Нијази-бег, пак, собрал помеѓу 10.000 и 12.000 албански доброволци, кои пристигнале со него од Битола во Солун, подготвени да тргнат за Истанбул. Свкупно, бројот на албански доброволци собрани во Солун достигнувала до 30.000.⁵⁰ Во походот на Истанбул од попознатите албански револуционери учествувал и Черчиз Топули.⁵¹

Кај Македонците, десницата зазела позиција на неутралност помеѓу младотурците и реакцијата. Наспроти неа, под водство на Јане Сандански, Христо Чернопеев и Тодор Паница во младотурската војска за соборување на реакцијата се вклучиле околу 1.200 доброволци.⁵² Тоа главно биле членови на левото крило на ВМОРО, но имало и социјалисти од Велес и Кавадарци, како и припадници на Солунската социјалистичка федерација, предводена од Аврам Бенароја.⁵³

⁵⁰ Абдули, *op. cit.*, 194-197 и 204. Бислими, *op. cit.*, 205-206.

⁵¹ Тодороска, *op. cit.*, 125.

⁵² Антони Гиза, „Балканските држави и македонскиот вџпрос“, Македонски Научен Институт, Софија, 2001, http://www.promacedonia.org/ag/ag_2_8.html; Тодор Чепреганов (ур.) „Историја на македонскиот народ“, ИНИ, Скопје, 2008, 208.

⁵³ MacDermott, *op. cit.*, 393.

Војската која тргнала од Македонија со цел да го задуши контра-револуционерниот пуч во Истанбул, а која во своите редови имала и албански, македонски, грчки и ерменски доброволци, успеала за многу кратко време, поточно за три дена, да ја оствари својата намера. На 24 април бил заземен и султановиот дворец, при што важна улога одиграл Тодор Паница.⁵⁴ Султанот Абдул Хамид бил принуден да абдицира, а по неколку дена за нов султан бил поставен неговиот брат Мехмед V Решад. Веста за детронацијата на султанот Абдул Хамид му ја соопштила посебна комисија на чие чело бил Албанецот Есад-паша Топтани.⁵⁵

Следниот ден по задушувањето на контраударот младотурските војски и доброволците дефилирале по улиците на Истанбул. Македонските револуционери и таму ја пееле социјалистичката „Песна за трудот“,⁵⁶ а посебно интересен е податокот според кој, кога тие поминувале под зградата на амбасадата на Руското царство, Паница ја прекинал песната која во тој момент останатите ја пееле, почнувајќи да ја пее руската револуционерна песна „Смело, другари“. Останатите му се приклучиле, на што персоналот на амбасадата веднаш ги затворил прозорците и се прибрал внатре во амбасадата,⁵⁷ револтиран од ова отворено искажување на поддршка за руските револуционери и за нивната револуција од 1905 година.

2.2 ОБРАЌАЊАТА ДО НАРОДОТ НА НИЈАЗИ-БЕГ И САНДАНСКИ

Нијази-бег и Сандански имаат доста заедничко меѓу себе. И едниот и другиот сакале да и' дадат шанса на Младотурската револуција, и едниот и другиот не сметале дека по секоја цена треба да се формира независна албанска и македонска држава, и двајцата биле за соживот

⁵⁴ Јане Богатинов, „Отиването в Цариград – 31 март 1909 год.“, http://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=364:2011-12-30-19-53-25

⁵⁵ Бислими, *op. cit.*, 213.

⁵⁶ MacDermott, *op. cit.*, 395.

⁵⁷ Богатинов, *op. cit.* Текстот на песната, на руски и англиски јазик, како и нејзината музичка изведба може да се слушне на овој линк: <http://www.youtube.com/watch?v=t5rRC2y3Guk>

на луѓето од различна народност и вера. Во насока на создавање на дух на соживот кај народот и двајцата на почетокот од револуцијата упатија прогласи до населението, кои ќе ги разгледаме во продолжение.

Нијази-бег, човекот кој ја започнал Младотурската револуција, од одметнувањето со својата чета во Ресенско на 3 јули до влегувањето во Битола на 22 јули, се движел во реонот на Западна Македонија, каде наишол на добар прием, особено кај албанското население на тој простор.⁵⁸ Но, и искуството со македонското население било позитивно. Самиот Нијази-бег го наведува случајот со влегувањето на неговата чета во Вевчани. На почетокот востаниците наишле на затворени порти во селото и исплашени селани, но откако Нијази-бег ги собрал и им ги соопштил целите на неговото одметнување и на Револуцијата, селаните го примиле него и неговата чета и биле отстранети стравот и недовербата.⁵⁹

Посебно важна од антинационалистички аспект е неговата прокламација до христијанското население во Западна Македонија, која тој ја упатил на 5 јули, два дена по одметнувањето, од реонот на Охридско. Овде прво ќе го пренесеме текстот на прокламацијата, а потоа ќе направиме негова анализа.

Прокламација на Нијази-бег, упатена до христијанските селани во Дебар, Преспа, Струга, Ресен и Охрид⁶⁰

Сакам да ги известам моите христијански и османски браќа дека дојде време да им се стави конечен крај на сите направени повеќевековни лошотии во нашата земја. Слушајќи ги големите европски сили и нивните лаги направени под маската на наводната цивилизација и помош и слушајќи ги желбите на малите соседни држави Бугарија, Србија и Грција се доведовме во оваа лоша ситуација.

Има четврт век што Бугарија, Грција, а во последно време и Србија работат

⁵⁸ Бислими, op. cit., 76.

⁵⁹ „Спомените на Нијази-бег“, op. cit., 153-154. Бислими, op. cit., 77.

⁶⁰ Јусуф Хамза, „Младотурската револуција во Османската империја“, „Логос-А“, Скопје, 1995, 535-538.

наводно да ви помогнат, на вас населението во Македонија ви ветуваат дека наводно ќе ве ослободат, но, бидејќи не успеаја тоа да го сторат, сакајќи да ве потчинат, спомнатите држави ве скараа меѓусебно. Тие го посадија семето на раздорот и распарчувањето кое ја обои земјата со крв. Драги сотатковинци! Драги христијански османски сотатковинци! Не гледате ли дека соседните државички не работат за вашите интереси, дека не пролеваат крв за вас, дека работат само за сопствените интереси и за вашето поробување?

Од вашето горко искуство не знаете ли кои се тие луѓе на кои им ги отворате рацете за прегрнување? Уште ли не сфативте дека ползувајќи ја состојбата на османската влада во Румелија, соседните држави преку уфрлување на комити и преку вршење пропаганда се стремат да ги реализираат само своите интереси? Нивните стремежи се да ја распарчат оваа земја на која ние веќе со векови живееме. Крајот на споменатите стремежи е поробувањето.

Драги сотатковинци! Бугари!⁶¹ Не само триесет, туку и шеесет години да работат вака Бугарија, Србија и Грција нема да ги постигнат своите цели и замисли. Оваа земја е наша и ќе биде наша. Ќе се покаете ако бидете нивни соучесници. Ние сме решени за оваа земја да умреме до последниот човек. Поради тоа, немојте да одите по некоја неостварлива цел, нема тоа да ви се дозволи. На ова нас не нè принуди сознанието за целите на политичките поттикнувања на големите и мали држави, туку дополнителната причина за ова е лошото управување и режимот на притисок на нашата влада. Впрочем, причините кои им дозволија на големите држави да ни се мешаат во работите, да ги предизвикаат малите соседни држави, се наоѓаат во лошата внатрешна и надворешна политика, лошото управување, во неправилностите, незаконитостите и злоупотребите на нашата влада.

Драги христијански сотатковинци, и ние не сме задоволни од денешното несправедливо управување. Гледате дека не сте само вие незадоволни од денешното управување. Ние досега не го дигнавме нашиот глас против стремежите на Европејците кои сакаат да ни ја одземат татковината, да ни се мешаат во работите и на лошиот живот на народот. Гледајќи дека стариот режим од ден на ден сè повеќе се зајакнува и дека е на пат да ги уништи нашите сотатковинци Турците, Бугарите, Власите, Грците, Албанците, ние се бориме за формирање управен систем кој на

⁶¹ Во тоа време словенското население во Македонија обично се сметало за бугарско, иако процесот на негова етничка идентификација сè уште не бил заокружен.

целата земја ќе и' го донесе сонцето на слободата и ќе ја прошири светлината на слободата. Еве, ние Турците, кои видовме дека со денешниот апсолутистички режим ќе се изгасне иднината на земјата, се бориме Османската империја и националните малцинства кои живеат во неа да ги собереме под еден ист покрив. Со таква цел ние го создадовме и Друштвото „Иттихат ве тераки“ [Единство и напредок].

За оваа света цел создаденото друштво, општо земено, е составено од офицери со високи и ниски чинови, од државни службеници, од месни, градски и селски образовани и чесни луѓе. Овие луѓе се подготвени да работат за оваа света татковина душевно и материјално. Вистинската цел на Друштвото е на сите национални малцинства во земјата да им се гарантира честа, личната безбедност и безбедноста на имотот, да обезбеди братски живот што може да се оствари само со обезбедување слобода, рамноправност, братство и правда.

Целта на нашата програма е, наместо лошите луѓе, да се ликвидираат лошите системи. Нашата цел е од лошите луѓе повеќе да ги ликвидираме злата и да го менуваме апсолутистичкиот режим кој е извор на сите зла. Ова значи давање општествен доверлив правец за слобода на државата, односно воведување уставен систем во земјата. Тоа можам да го потврдам со тоа што кога нашата чета од двесте души излезе од Ресен, можеше да ги фати сите лоши луѓе и да ги ликвидира, бидејќи добро ги познаваше, но ние никому не му се одмаздивме. Нашата задача е да ја афирмираме и пропагираме целта на Друштвото „Иттихат ве тераки“ по градови, села, обезбедување единство за надминувањето на ситуацијата која е создадена од извршените лошотии од националните малцинства и обезбедување единство на народот. Нема никакви разлики меѓу нас. Ние сите сме Османлии. Конфесијата е работа која ги поврзува луѓето со Алах. Нема врска со татковината. Тие кои се наоѓаат по градовите и селата, знаејќи дека нашите чети се одметнати за народот, за обезбедување слобода, рамноправност и правда, треба да ги растураат своите чети. Нека се приклучат кон нашата чета која се бори за ослободување на татковината од сегашниот апсолутистички режим. Ве повикувам како сотатковинци, овие мои зборови да им ги пренесете на вашите одговорни и да им кажете дека ги повикувам на создавање единство меѓу сите нас.

Да ги оставиме старите лоши и сепаратистички мисли и да се обединиме за обезбедување посветла и подобра иднина на сите народи во границите на нашата земја. Гледајќи ги со исти очи сите народи кои живеат во османското општество, да

бидеме браќа. Кога ќе падне во ваши раце оваа моја прокламација, читајте ја и слушајте ја заеднички. Советувајте ги вашите чети да се однесуваат според моите дадени упатства. Од денес да се откажат од глупавото служење на Бугарија и на другите државички. Да работат за османството кое ним ќе им обезбеди рамноправност и слобода. На сите национални малцинства им се гарантира слобода на верска и на национална мисла. Како Бугарите, Грците, Србите, Власите... така и секој друг ќе може да ја зачува својата национална самобитност, ќе го употребува својот мајчин јазик и неговата слобода ќе биде под заштита на државата. Со обединувањето на многубројните национални малцинства, создадената османска нација ќе стане голема сила и ќе го заштити уставно-парламентарниот систем. За зачувувањето на слободата која наскоро ќе биде обезбедена, со гордост ве потсетувам дека вашите чети треба да се приклучат кон нашите. По доставувањето на оваа прокламација, ние и натаму ќе ги обиколуваме градовите и селата и каде што ќе забележиме дека нашата програма не се реализира, сопирачите на нејзиното реализирање ќе ги повикаме на одговорност, а нивните села ќе ги уништиме. По добивањето на оваа прокламација, ако некоја чета влегува во некое село, селското население е должно веднаш за тоа да го извести најблиското муслиманско село и војската. Ако ова не го направите, ќе бидат обесени првенците на вашето село. Ова е основата на нашиот план и програма. Повторно ве потсетувам дека треба да се откажете од идеите за поделба и сепаратизам. Доколку некој се обиде да се спротивстави на ова, без разлика дали е муслиман или христијанин, и без разлика од кое национално малцинство или верска припадност потекнува, ќе биде најстрого казнет. Дејствувајќи сите заедно повторно ќе го ставиме во употреба прво воведениот, а потоа суспендираниот Устав. За оваа цел мора да работи секој сотатковник.

*Командантот на Ресенскиот национален баталјон
вицемајор
Нијаз*

Како што може да се види, во прокламацијата на Нијаз-бег има повеќе обраќања до христијанското население со зборови како „браќа“ и „драги сотатковинци“. На ова население му се соопштува дека целта на младотурците, меѓу другото, е на сите национални малцинства во земјата да им се гарантира честа, личната безбедност и безбедноста на имотот, а што е можно само преку обезбедување

слобода, рамноправност, братство и правда во Империјата. Покрај тоа, се кажува дека на сите национални малцинства ќе им се гарантира слободата на верската и на националната мисла, дека секој ќе може да ја зачува својата национална самобитност, дека ќе може да го употребува својот мајчин јазик и дека неговата слобода ќе биде под заштита на државата. Исто така, во прокламацијата се нагласува дека вероисповедта нема врска со татковината и дека не може да биде основа за правење разлики во правата помеѓу муслиманското и христијанското население, онака како што тоа беше случај за време на султановиот апсолутизам. Посочувајќи дека на сите народи кои живеат во османското општество ќе се гледа со исти очи, Нијази-бег ги повикува христијаните – „да бидеме браќа“!

Несомнено, сите овие поенти на оваа прокламација се за пофалба од антинационалистичка гледна точка. Сепак, во врска со оваа прокламација ќе кажеме и дека, гледано од антинационалистичка гледна точка, таа заостанува зад Крушевскиот манифест и зад Манифестот на Јане Сандански. Нејзе и' недостига топлината на овие манифести, а покрај тоа таа содржи и закани од санкции во случај да не се постапи онака како што се смета дека е исправно. Имено, во прокламацијата не само што се бара неодложно расформирање на четите на националните малцинства, чие делување е окарактеризирано како „глупаво служење“ на соседните балкански држави, туку е упатена и закана до сопирачите на реализирањето на програмата на младотурците дека ќе бидат повикани на одговорност, а нивните села ќе бидат уништени. Исто така е напоменето дека ќе бидат обесени првенците на оние села кои нема да го известат најблиското муслиманско село и војската дека некоја не-младотурска чета влегла во нивното село.

Ваквите изјави не можеме да ги оцениме како исправни. Верско и национално единство не може да се оствари преку закани кон секој оној што уште во првиот момент нема да биде убеден дека подаде-ната рака е искрена. Делата се тие што треба да ги убедат оние што се сомневаат во искреноста на намерите, а не заканите. Младотурската револуција, наспроти почетениот ентузијазам што го предизвика, многу брзо донесе разочарување. Дискрепанцијата помеѓу желбите

на младотурците и подготвеноста за отстапки на младотурците веќе се гледа во Прокламацијата на Нијази-бег.

Сега да се осврнеме и на Манифестот на Јане Сандански. Претходно видовме дека Сандански, при доаѓањето во Солун, бил пречекан од специјална младотурска делегација. Утредента, на 29 јули, тој одржал говор на големиот митинг на плоштадот „Молос“, а на 31 јули го упатил Манифестот до сите народности во Османската империја. Овој манифест бил објавен во печатот, а бил печатен и како леток на бугарски и турски јазик и бил растуран во Солун и цела Македонија.⁶² Текстот на овој манифест е следниов:

Манифест до сите народности во Империјата⁶³

Драги сататковници,

Толку долго очекуваниот зрак на слободата изгреа. Нашата измачена татковина се прероди. Срамниот апсолутизам е во агонија. Против него востана целиот народ во лицето на сите нации што го составуваат. Революционерниот повик на нашата братска Младотурска револуционерна организација наиде на радосен одзив во душите на толку измачениот народ. И народот-роб стана господар. И неговата света пресуда е:

Смрт на апсолутизмот! Смрт на угнетувачите!

Драги сататковници,

Денешниот момент е голем. Во него ќе се реши големото прашање: ќе биде или не слободен нашиот народ? Кој ќе биде победник – тоа зависи исклучиво од вас, од вашата волја и готовност да умирате за слободата. И зарем вие, граѓани, што веќе вкусивте од слатките плодови на слободата, ќе се поколебате да ја исполните својата пресуда и да не го закопате злосторничкиот апсолутизам?

Сататковници Турци,

Вие го составувате големото мнозинство од народот, но заедно со тоа вие најмногу ги почувствуваате злосторствата на заедничките непријатели. Во своето „турско царство“, вие бевте не помалку робеј од вашите сататковници христијани.

⁶² Пандевски, op. cit., 44 и 141.

⁶³ Манифест до сите народности во Османската империја 31 јули 1908 г., http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/55/Jane_Sandanski_Manifest_1908.jpg

Нашите управници досега лажеа дека христијаните се ваши непријатели. Сега вие разбравте кои се ваши браќа, а кои ваши непријатели. Вие први влеговте во борбата за слобода и рамноправност. Заедно со вас се сите. Вашиот проглас: „Народите се браќа и како браќа треба да живеат“ – ги загреа срцата на христијанското население и го олесни во мачното прашање: по кој пат може да се стигне до слободата. Затоа: да живее започнатата од вас борба против тиранијата за да заживее целокупниот народ!

Драги сотатковници христијани,

И вие не помалку бевте заблудувани и верувавте дека вашите маки произлегуваат од тиранијата на целиот турски народ. И таа заблуда падна. Турскиот народ никогаш немал интерес да му бидете робови. Сега вие си подадовте братски раце и само со тој сојуз вие ќе ја извојувате толку досега саканата и скапо платена слобода. Зацврстувајте го тој сојуз! Да ги погребаме заедно со апсолутизмот и создаваните од него национални самоистребувачки борби.

Сонародници,

Вие, кои сте дале толку скапи жртви пред олтарот на слободата, можете радосно да здивнете. Сега вие не сте сами – ете зошто и вашата борба станува полесна и понадежна. Со заедничките усилби на сите народи ние ќе ја извојуваме нашата слобода. Не подавајте им се на престапната агитација која можеби ќе ја поведат официјалните власти во Бугарија против вашата заедничка борба со турскиот народ и неговата интелигенција којашто се стреми кон слобода.

Драги сотатковници,

Ждрепката е веќе фрлена. Враќање назад нема, а и кој од вас би посакал да се врати повторно кон смрдливата атмосфера на неправдата и развратот на бившата тиранија? Да си дадеме сите збор дека ја претпочитаме смртта на светата слобода пред гнасниот харем на ропскиот живот.

Бодроста, самопожртвуваноста и постојаната подготвеност за борба – ете што треба да нè воодушевува во овој голем момент.

Смрт на тиранијата – за да живее народот!

Да живее слободата! Да живее солидарноста меѓу народите!

Да живее големата народна борба! Да живее народот!

Солун, 18 јули 1908 г.

Сандански

Неколку поими кои се содржани во овој манифест заслужуваат посебен коментар. Тоа се поимите „сотатковинец“, „татковина“, „народ“ и „слобода“. Иако на прв поглед се чини дека овие поими се саморазбирливи и дека нема потреба од дополнителни објаснувања, како што ќе видиме, сепак не е така.

Првиот поим, поимот „сотатковинец“, бил типичен во времето на Младотурската револуција, но од тогаш речиси сосема е заборавен. Многумина денес, под влијание на доминантниот националистички дискурс, би помислиле дека сотатковинец е синоним за сонародник. Уште повеќе, многумина денес, свесно или несвесно, сметаат дека сотатковинци им се само оние што им се и сонародници. А дека со оние кои не ја споделуваат нивната етничка идентификација немаат ништо заедничко, па нив ги чувствуваат како туѓи на себе, како туѓинци. Наспроти ваквиот начин на размислување, поимот „сотатковинец“ всушност кажува дека земјакот, и тогаш кога не ја споделува нашата етничка идентификација, не е туѓинец, туку дека со него ја споделуваме земјата, татковината, а со тоа и заедничката судбина. Следствено, дека една татковина, која и да е таа, слабее ако нејзините сотатковинци се поделени во спротивставени табори според својата етничка идентификација.

Во овој контекст треба да се посочи и на тоа која е „нашата измачена татковина“ која ја спомнува Сандански. Лесно може да се увиди дека тоа е Отоманската империја, а не Македонија. Како тоа Сандански си дозволил да идентификува како татковина некоја друга географска целина, различна од Македонија? Дека никој не смее да третира како татковина географска целина различна од територијата на која живеат луѓето со иста етничка идентификација како него е перцепција која ја наметнуваат сите националисти без разлика која е нивната етничка идентификација. Но дека така мора да биде не претставува никаква аксиома од која секој без исклучок мора да се раководи. Државата во која во тој момент живеел Сандански била Отоманската империја, која, многу важно (!), по победата на Младотурската револуција имало шанси да биде обликувана согласно народните интереси. Зошто некој што не е националист да не се обиде да ја обликува државата во

која живее согласно народните интереси и да смее да се интересира и да инсистира само на отцепување на територијата на која живеат неговите сонародници од постојната држава?

Под влијание на националистичкиот дискурс, и терминот „народ“ во денешна Македонија и на целиот Балкан најчесто се сфаќа како етничка категорија. Па имаме: македонски народ, албански народ, турски народ итн. Толкава е доминацијата на националистичкиот дискурс што често сосема се заборава дека поимот „народ“ има и друго значење. Имено, дека тој може да означува не етничка туку социјална категорија, која ги опфаќа сите оние кои не се богати и немаат власт/моќ, без разлика на нивната етничка идентификација. Тоа значење на терминот „народ“ му се дава, на пример, кога ќе се каже дека „народот е доведен до питачки стап“. Националистите го прифаќаат и го десеминираат значењето на терминот „народ“ како етничка категорија, а левицата (треба да) го прифаќа и десеминира значењето на терминот „народ“ како социјална категорија.

Откако ова го објаснивме, да видиме во кое значење се среќава терминот „народ“ во Манифестот на Сандански. Доминантно, овој термин се користи во неговото социјално значење. На пример, кога Сандански на крајот од Манифестот извикува „Смрт на тиранијата – за да живее народот!“, „Да живее големата народна борба!“ и „Да живее народот!“, не го има предвид ниту македонскиот ниту турскиот народ, туку народот во неговото социјално значење. Но, во Манифестот терминот „народ“ се употребува и во неговото етничко значење. На пример, кога Сандански зборува за „заедничка борба со турскиот народ и неговата интелигенција“. Сепак, дури и кога е тоа случај, се има предвид и социјалното значење на „народот“. Тоа е доста важно за правилно да се сфати што сакал Сандански да каже кога, обраќајќи им се на своите сотатковници христијани, им кажува дека „турскиот народ никогаш немал интерес да му бидете робови.“ Ако под турски народ овде се сфатат сите Турци по етничка припадност, овој став делува како плетка пропаганда која не кореспондира со реалноста. Но, ако под турски народ овде се сфатат обичните Турци, оние кои не се ниту богати ниту пак има-

ат власт, тогаш преку овој став Сандански пренесува една важна антинационалистичка порака, дека никој народ (како социјална категорија) ниту има интерес, ниту пак едноставно е во можност да експлоатира друг народ. Од едноставна причина што секој народ е тој што е експлоатиран, а експлоатируваниот по дефиниција не е тој што експлоатира или поробува.

И слободата во Манифестот не е времена во националистички рамки. Погоре веќе кажавме дека слободата и ослободувањето нужно не се поврзани со осамостојувањето во засебна држава. Односно, дека е можна слобода без осамостојување, а е можно и осамостојување без слобода. Се разбира, ако ја сфатиме слободата како „национална слобода“ сето ова не држи, но зошто воопшто да ја сведуваме слободата на национална слобода и дали нужно слободниот национален развој бара издвојување во засебна држава? Оној што не е националист ниту смета дека е дозволиво слободата да се сведе на национална слобода ниту пак смета дека е невозможно да се оствари слободен национален развој во мултинационална земја. Бидејќи Сандански не бил националист, тој во своето сфаќање на слободата тргна од не-националистички позиции. Па објави во Манифестот дека по Младотурската револуција „толку долго очекуваниот зрак на слободата [веќе] изгреа“. Без разлика што неговите сонародници не се издвоија во засебна држава. А кога напиша дека „со заедничките усилби на сите народи ние ќе ја извојуваме нашата слобода“, тој не сакаше да каже дека сите народи ќе се вложат за неговите сонародници да се издвојат во засебна држава, туку дека заедно сите народи на Отоманската империја (народи во етничка смисла) ќе ги вложат своите сили за заедничката држава да ја карактеризира слободата, а не тиранијата и апсолутизмот.

Веројатно најсилната порака во Манифестот е изразито антинационалистичкиот повик: „да ги погребаме заедно со апсолутизмот и создаваните од него национални самоистребувачки борби.“ Наспроти националистичкиот светоглед според кој народите природно (!) се спротивставени едни на други, Сандански овде изворот на националните себеистребувачки борби го лоцира во апсолутизмот.

Додека народите се мразат, елитите ги ограбуваат. И за да ги ограбуваат, тие ги насочуваат народите едни против други. Тргнувајќи од ваквиот интернационалистички став, Сандански го лоцира проблемот со националните борби во системот, а не во „природата“ на нациите. При тоа, исто како и крушевските востаници за време на Илинденското востание, Сандански им посочува на своите сотатковинци Турци дека тие пред револуцијата биле „не помалку робје“ во „нивното“ царство од нивните христијански сотатковинци, дека биле лажени од управниците, владејачите, дека христијаните им биле непријатели и дека сега (треба да) имаат подобар увид кои им се браќа, а кои непријатели. Едноставно, не е непријател оној што ја споделува твојата судбина, твоите секојдневни маки и страдања, непријател е оној што си обезбедува луксузен живот за себе, ограбувајќи те тебе и сличните на тебе. Истото им го порачува и на сотатковинците христијани и на сонародниците. На сите сотатковинци христијани им порачува да не паѓаат на националистичката пропаганда која сака да ги убеди дека за нивните маки е виновна „тиранијата на целиот турски народ“, а сонародниците ги предупредува на евентуалната „престапната агитација“ на официјалните власти во Бугарија, кои, играјќи на национална карта, ќе сакаат да го поделат народот по етничка основа и на тој начин ќе се обидат да ја ослабнат борбата за слобода на народот во Отоманската империја.

Антинационалистичките намери не секогаш резултираат со успех. Не резултираа со успех и антинационалистичките намери на Сандански, на Нијази-бег и на нивните истомисленици за време на Младотурската револуција. Младотурците многу брзо почнале да им наметнуваат насилна интеграција на нетурските народи, а кај нетурските народи, како резултат на тоа, погласни станаа оние што инсистираа на тоа дека за слобода е потребно осамостојување во засебна држава. И во овој случај национализмот се покажа посилен од антинационализмот. Тоа често е така, но не поради инхерентната поголема убедливост на националистичките аргументи, туку поради поголемата изложеност на народот на истата.

3

Охридско-дебарското востание

Едно од (намерно или ненамерно) забравените востанија во овие простори е таканареченото Охридско-дебарско востание, кое на некој начин беше игнорирано во минатиот систем. Ова востание се нарекува и „трета балканска војна“, а и Македонско-албански бунт,⁶⁴ како одраз на незадоволството на месното население во регионот на денешна западна Македонија составено од Албанци, Македонци и Турци. Востанието избувнуло во септември 1913 година, еден месец после Букурешкиот договор. Токму Букурешкиот договор на некој начин го иницира незадоволството, но за организирањето и меѓусебната соработка на Албанците и Македонците придонела и репресијата од страна на српските трупи коишто го окупираат овој регион.

Во ова востание се ослободени повеќе градови отколку што биле ослободени во Илинденското востание. Ослободени се Дебар, Струга, Охрид, Кичево, Преспанската околина, Гостивар и Тетово.⁶⁵ На чело на востанието застанале Милан Матов, Петар Чаулев, Павел Христов,⁶⁶ Мехмед Сефедин Пустина, Мерсим Дема, Елез Исуфи⁶⁷ и др. Од македонска страна најмногу се истакнале Матов и Чаулев, а од албанска – Елез Исуфи.

Соработката која се јавува помеѓу македонските и албанските дејци во Охридско-дебарското востание во голема мера претставува „браќ од интерес“, зад кои стои и интересот на соседните држави Албанија и Бугарија и нивните територијални претензии кон тери-

⁶⁴ Виолета Ачковска, Никола Жежев, „Предавствата и атентатите во македонската историја“, „Макавеј“, Скопје, 2004, 182.

⁶⁵ Sheradin Berisha, “Kryengritja shqiptare e vjeshtës së vitit 1913”, <http://pashtriku.beepworld.de/kryengritja1913.htm>

⁶⁶ Ачковска, Жежев, *op. cit.*

⁶⁷ Vebi Xhemaili, “Shqiptarët e maqedonisë sotme” (Nga Kryengritja e Dervish Cares 1843 deri te Kryengritja e Dibrës 1913), http://www.dituria.se/index.php?option=com_content&view=article&id=1197:-vebi-xhemaili-shqiptaret-e-maqedonise-sotme-&catid=163:botime-te-reja&Itemid=68

торијата на Македонија освоена од Кралството Србија. Сепак, иако ова востание е контаминирано со националистички елементи, битно е да се спомнат моментите коишто ги надминуваат моноетничките позиции (со националистички тенденции) и коишто барем за миг претставуваат општоприфатлив репер на соживот. На тој начин се забележува како во состојба на мака, солидарноста не ги препознава етничките бариери, туку тие се надминати уште пред да се појават.

3.1 МОТИВИТЕ И ПОДГОТОВКИТЕ НА ВОСТАНИЕТО

Во зорницата од потпишувањето на Букурешкиот договор, негативните импликации во однос на политичката клима во овој регион (конкретно во Македонија) се зголемуваа. Српската држава ги воспоставуваше своите институции, полиција, војска, судство итн. Опресијата од турскиот окупатор беше заменета со опресија од српски, но пред сè беше интензивизирана. Период после Илинденско востание, Младотурската револуција и двете балкански војни до крајност ја исцрпија енергијата на народот. После еден ваков период народот остана главно осиромашен, економско-социјалниот статус на обичниот граѓанин беше запрепастувачки, политичкиот амбиент главно распнат помеѓу внатрешните идеолошки чистки и атентати на претставниците на ВМОРО. Никаква алтернатива на повидок освен бунт. Востанието доаѓа како реакција на несогласувањата коишто имаат социо-економска, но и политичка основа. Сепак како мотив на ова востание денешните историчари ги земаат главно моментите на националното незадоволство на Македонците и Албанците од нецелосното решавање на нивните национални прашања.

И пред да избувне востанието, македонските и албанските дејци имале меѓусебни контакти и договарале соработка. Тоа се јавило како резултат на неуспехот на младотурците да излезат од националистичките рамки и да обезбедат Младотурската револуција да биде во интерес на сите народи на Отоманската империја. Во таква ситуација албанските и македонските дејци се гледале упатени едни на други. Како што истакнал Дервиш Хима на еден состанок на

охридскиот комитет на ВМОРО, Албанците и Македонците треба да соработуваат бидејќи имаат исти непријатели како во младотурските власти така и во балканските соседи кои се стремат да ги заграбат и распарчат Албанија и Македонија.⁶⁸ Во периодот од изродувањето на Младотурската револуција до подготовките за Охридско-дебарското востание забележани се следните случаи на меѓусебни контакти: во август 1909 година помеѓу сандинистите и претставниците на албанските клубови, во април и мај 1910 година во Битола и Дебар, потоа на почетокот на јуни 1910 година во Струмица, во 1911 година Никол Иванај имал настап пред македонската и албанската средина во Скопје, а кон крајот на март 1911 година целиот состав на ЦК ВМОРО (Тодор Александров, Петар Чаулев и Христо Чернопеев) отишол во Цетиње на разговори со албанските водачи.⁶⁹ Во таков контекст, кога во 1913 година Вардарскиот дел на Македонија бил освоен од страна на Кралството Србија, македонските и албанските дејци ја обновиле соработката.

Подготовките за востанието започнале во средината на август 1913 година, кога во Елбасан се потпишала спогодба за соработка на ВМОРО и Албанскиот револуционерен комитет на чие чело бил Мехмед Сефедин Пустина. Соработката подразбирала заедничко организирање и кревање на востание против тогашниот српски режим.⁷⁰ Во Елбасан било договорено военото раководство да го преземе ВМОРО при што војводите Милан Матов и Петар Чаулев⁷¹ требало да застанат на чело на сите албански чети во Дебар, Гостивар и Кичево.⁷² Во Елбасан Милан Матов исто така се договорил со државните власти на Албанија востанието да биде поддржано со пари,

⁶⁸ Владо Поповски, „Албанското национално-ослободително движење (1830-1912)“, „Меѓународен центар за славјанска просвета“, Свети Николе, 2012, 98-99.

⁶⁹ Ibid., 98-99 и 110-111.

⁷⁰ Ванче Стојчев, Александар Стојчев, „Букурешкиот мировен договор и поделбата на Македонија во 1913 година“, ИНИ, Скопје, 2011, 234.

⁷¹ Петар Чаулев, како што наведува Милан Матов, по татко бил Тоска, Албанец. Милан Матов, „Комитата раскажува...“, „Бигосс“, Скопје, 2002, 126 и 211.

⁷² Александар Трајановски и др., „Златна книга 100 години ВМРО“, Глас на ВМРО-ДПМНЕ, Скопје, 1993, 119.

оружје и коњи. Милан Матов и Петар Чаулев, повикувајќи го народот на слобода и автономија, успеале да соберат 12.000 востаници.⁷³

3.2 ВОСТАНИЕТО

Точниот датум кога започнало востанието не се знае. Според едни извори на 7 септември, според други на 13 септември, а според некои на 20 септември.⁷⁴ Меѓутоа, се знае дека започнува ненадејно со заседа на албанските чети над една српска извидница на мостот во селото Арас во Пешкопеја.⁷⁵ Односно, по влегувањето на српските трупи на територијата на денешна Република Албанија, поточно во градот Пешкопеја (Епискупија) правејќи големи нереди и зулуми. Наредниот ден по насилствата на српската војска во Пешкопеја востаниците на Дебарскиот одред во селото Лузуна извршиле напад врз 19-от српски полк.⁷⁶ Борбените дејства се насочиле во три правци. Првата група се насочила кон Гостивар, втората кон Дебар и преку Дебар кон Кичево, додека третата се упатила кон Струга и Охрид.

После ослободувањето на Дебар, во градот била формирана привремена влада со мешан албанско-македонски состав. Различни автори наведуваат различни лица како членови на оваа привремена влада, но мешаниот албанско-македонски состав е несомнен. Матов, кој дошол во Дебар кога се избирала Привремената влада на градот, пишува дека неа ја избрале околу 50 претставници на граѓаните, Албанци и Македонци, и дека во нејзиниот состав влегле Омер-ефенди, Сефедин Пустина и Христо Атанасов. Тој кажува дека било одлучено да се предвидат и две места за луѓе од Охрид, каде требало и да се премести управата, по заземањето на Охрид. За секретар бил назначен Мартин Поп Арсов, додека Матов бил

⁷³ Стојчев, Стојчев, *op. cit.*, 238.

⁷⁴ Види Стојчев, Стојчев, *op. cit.*, Матов, *op. cit.*, 151, Nebi Dervishi, "Etnokultura e fushgropes se Ohrit", "Cabej", Tetovë, 2005, 224 и Uran Butka, "Kryengritja e Dibërës e Shtatorit 1913", <http://www.pashtriku.org/?kat=60&shkrimi=2075>

⁷⁵ Berisha, *op. cit.*

⁷⁶ Стојчев, Стојчев, *op. cit.*, 239.

назначен за „баш командир“, односно за врховен командант на сите вооружени сили и началник на владата.⁷⁷ Според Кирил Прличев, во составот на Привремената влада влегле Сефедин Пустина, Риза-бег, Христо Атанасов, Бајрам Стрезимир и др.⁷⁸ Според Јосиф Расуканов, членови биле Сефадин Пустина, Христо Атанасов, Иван Бојчев, Нестор Георгиев, Риза-бег, Бајрам Стрезимир и др.,⁷⁹ според Ванче Стојчев нејзини членови биле: Сефедин Пустина, Али Беј, Омер Ефенди, Мартин Поп Арсов, Христо Атанасов, Нестор Поповски.⁸⁰

И во Охрид раководното тело веројатно било со мешан македонско-албански состав. Петар Шанданов кажува дека во составот на Акциониот комитет, кој се формирал под претседателство на Павел Христов, влегле два-тројца Македонци и уште толку Албанци-муслимани на чело со познатиот Албанец Јусуф-бег.⁸¹ Матов, пак, пишува дека во воениот совет учествувале Димитар Иванов, Лев Огненов, Јусуф-бег и Дам Цан, а во политичкото раководство биле избрани Јусуф-бег, а од Македонците, Димитар Иванов или Лев Огненов.⁸² Единствено Кирил Прличев наведува имиња само на Македонци: Лев Огненов, некој Роберт, потоа Иван Групчев, Лев Кацков, Павел Христов, Петар Филев и други.⁸³ Но, неговиот список не е конечен. Имено, тој пишува дека и други биле вклучени во раководството, па може да се претпостави дека тие други биле Албанци и Турци.

Што се однесува до воените дејствија, по ослободувањето на Дебар, четите на Матов и Чаулев успеале да ги ослободат Струшко и Охридско, прогонувајќи ги српските војски. Но, востанието било задушено многу брзо. Биле ангажирани три полкови, жандармерија

⁷⁷ Матов, *op. cit.*, 156-157 и 159.

⁷⁸ Кирил Прличев, „Србскиот режим и револуционната борба в Македонија (1912-1915 година)“, „Ал.Паскалев и С-ие“, София, 1918, <http://www.promacedonia.org/prl/6.html>

⁷⁹ Јосиф Расуканов, „85 години от Охриско-Дебърското въстание: Българите в Македонија не искат да живеат под србско робство“, „Македонија“, бр. 33, 16 септември 1998 г., http://www.promacedonia.org/v_mak/1998/ohr_debyr.html

⁸⁰ Стојчев, Стојчев, *op. cit.*, 238.

⁸¹ Петар Шанданов, „Спомени“, „Матица македонска“, Државен архив на РМ, Скопје, 2002, 38.

⁸² Матов, *op. cit.*, 170-171.

⁸³ Прличев, *op. cit.*, <http://www.promacedonia.org/prl/7.html>

и четнички формации од српската „Народна одбрана“ предводени од Василиј Трбиќ. Српските трупи исто така биле потпомогнати од грчката војска. Помош којашто на некој начин се покажала како клучна. Маса на народ, Албанци, Македонци и Турци ја преминавале границата со Албанија и се преселувале во Елбасан. Тоа го направиле и челниците на востанието. Српските трупи биле брутални и извршиле многу убиства и масакри. Биле до темел изгорени села населени со Македонци и Албанци. Најмногу настрадало Дебарско, каде биле извршени најмногу убиства, а самиот Дебар бил речиси целосно разрушен.⁸⁴ Бројот на бегалци Албанци, според Извештајот на Комисијата на Карнегиевата фондација за меѓународен мир, бил 25.000,⁸⁵ а бројот на лица кој од делот на Македонија зафатен од востанието по различни патишта пребежал во Бугарија според некои извори изнесува над 30.000.⁸⁶

3.3 АНТИНАЦИОНАЛИСТИЧКИТЕ ЕЛЕМЕНТИ ВО ВОСТАНИЕТО

И ова востание поседува широк дијапазон на информации за своето време и културата, но и за социо-политичките аспекти на тоа време. Историските документи не сведочат за некои антагонизирани односи на Македонците и Албанците, туку, напротив, во услови на репресија од српската држава, Македонците и Албанците се зближуваат до тој степен што дури и за самите протагонисти во востанието, како Милан Матов и Петар Чаулев, тоа претставува задоволство и, секако, битна промена. Во таа насока, Чаулев во своите мемоари и интервјуа зборува: „Не само Македонците и Албанците, туку и Турците заедно ќе бидеме како вистински браќа и ќе одиме рамо до

⁸⁴ Пърличев, op. cit., <http://www.promacedonia.org/prl/8.html> Коста Църнушанов, „Македонизмът и съпротивата на Македония срещу него“, Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, София, 1992, http://www.promacedonia.org/kc/cyrm13_g.html

⁸⁵ Carnegie Endowment for International Peace, „Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars“, 182, http://www.kroraina.com/knigi/en/carnegie/chapter4_2b.html

⁸⁶ Разсуканов, op. cit.

рамо во борбата.⁸⁷ Овој цитат покажува дека во случајот на Чаулев, директен учесник во многу востанија и револуционерни активности, се анулира непријателството не само кон Албанците, туку и кон Турците и од неодамнешните условно кажано непријатели, сега се создаваат сојузници. Нешто што покажува дека политичко-економските интереси секогаш ги градат и оние културно-социјални премостувања или јазови. Чаулев восхитен раскажува: „Она што цели векови не само што не можеше да се постигне, а не можеше ниту да се разгледа – Бугарите [Македонците], Албанците и Турците да одат здружно, денес силата на српското оружје и злодела нè натераа да се сакаме повеќе од вистински браќа.“⁸⁸

Во продолжение Чаулев зборува за тоа урнисување не само на анимозитетот помеѓу двата народи коишто беше наследуван генерациски поради различни политички инклинации. Имено, тој кажува како, кога заедно со четата составена од Албанци марширал низ Струга, неговата мајка примила вест дека неговиот син е убиен од Албанци, но и самата била изненадена кога, наместо тоа, го видела својот син качен на коњ како предводи чета составена од Албанци.⁸⁹ Уште подобро за урнисувањето на анимозитетот помеѓу двата народи зборува влегувањето на востаничките албански чети во Охрид: „Целиот народ излезе на патот за Струга за да ги пречека Албанците кои во полн ред и тишина се приближуваа кон градот. Качени на убави коњи, Чаулев и еден бег... врвеа напред, а по нив повеќе од илјада души Арнаути, наредени по двајца, со пушки на рамо, поминаа мирно и спокојно среде публиката која што ги поздравуваше... Оние за кои јавното мислење е дека се диви Арнаути, поминаа подисциплинирано од модерните армии.“⁹⁰

⁸⁷ Петар Чаулев, „Записки на Петър Чаулев за Охридското вѣстание 1913 г.“, http://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=346

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ Ibid.

⁹⁰ Ibid. Бегот што ги предводел Албанците, според Шанданов, е поранешниот гавазин на охридскиот владика Риза, родум од струшкото село Радолишта. Шанданов, op. cit., 38.

Територијата на Албанија во тоа време и за Чаулев и за Матов претставува место во коешто тие и сите други Македонци можат да се движат слободно. Во тоа место тие се чувствуваат слободни. Матов во своите спомени ќе запише: „Точно во тоа време Албанците започнаа да ја изградуваат својата држава. Уште немаа администрација и полиција, но и според тоа ние се чувствуваме навистина слободни на нивна територија...“⁹¹ А пак Чаулев, за ситуацијата во Елбасан по задушнувањето на востанието, ќе го истакне следново: „Каде и да се појави по чаршијата некој од четниците на Чаулев, коишто ги има многу во Елбасан, уште не седнат во некоја кафеана, го опкружува група Албанци и го прашуваат за комитскиот живот, го слушаат со ентузијазам, крвно се удира Арнаутино во градите и единствените зборови му се: ‘Заедно ќе умреме, брате’... Приемот во Албанија, како на бегалците Албанци, така и на Бугарите [Македонците] не се опишува. *Бугаринот [Македонецот] како гостин кај Албанецот се чувствува послободен од секаде.*“⁹²

Со престојот на Матов во Албанија се поврзани две епизоди кои се важни од антинационалистички аспект. Првата е отвореното писмо што го испратил до Македонците, Албанците и Турците во Македонија. Ова писмо тој го напишал на 21 август 1913 година, заедно со Ирфан-бег, човек роден во Охрид, и во него се барало да се избегнуваат секакви расправи и скандали помеѓу муслиманите и Македонците.⁹³ Втората, пак, епизода се случила кога во Елбасан, каде што се наоѓал Матов, се дознало дека во Македонија е кренато востание. Тогаш пред поштата во градот се насобрал народ, при што Матов им се обратил на присутните коишто и не биле во така мал број. Тој им зборувал на албански јазик, кој го знаел затоа што и самиот имал албанско потекло.⁹⁴ Матов на присутните им се обратил со следните зборови: „Кој е против Србија и е здрав, а воедно е и јунак да најде

⁹¹ Матов, *op. cit.*, 147.

⁹² *Ibid.* Подвлекувањето од авторите.

⁹³ *Ibid.*, 149.

⁹⁴ Dervishi, *op. cit.*, 222.

пушка и да биде готов да тргне со мене да умре за татковината...⁹⁵ Она што треба да се нагласи е дека во оваа прилика Матов им се обраќа на Албанци, на албански јазик, држи поттикнувачки говор, кој го завршува со повик да се „умре за татковината“. Денес, под поимот татковина ретко кој подразбира заедница на слободни граѓани чии интереси се да живеат заедно слободни. Напротив, се подразбира територија чии граѓани длабоко ги интересира чие знаме се вее пред општинските капији, чиј јазик е послужбен и кој има историско право на тоа место-земја. Меѓутоа во тоа време, вирусот на национализмот не бил длабоко пенетриран во свеста на народот, така што татковината и за Албанците и за Македонците значело место во коешто слободно ќе живеат, место во коешто сопствените културни, политички и економски права ќе им бидат не само загарантирани, туку и остварени. Татковина е место во коешто животот е мед и млеко, а не место во коешто животот горчи како пелин.

Ваквото сфаќање на поимот татковина се среќава и во полномошното кое Матов го добил од Меџлисот, Народното собрание на Дебар, а во кое пишува:

Полномошно⁹⁶

Со изгонувањето на српските војски од Дебар дојде Битолскиот вилаетски војвода 2-дин Милан Матов и заедно со албанскиот комитет решија да преземат заеднички акции.

Исполнувајќи го долгот кон татковината од денеска сите команданти, како на борбеното поле, или во селата, безусловно да се потчинуваат на неговите распореди и да му ја дадат сета поддршка за да го заврши започнатото дело.

Од името на татковината се дава овој документ за да му служи насекаде. (печат) Времена управа Дебар.

Превел (А. Стружанчев и Живко Галабов)

⁹⁵ Матов, op. cit., 153. Подвлекувањето од авторите.

⁹⁶ Ibid., 159-160 стр. Подвлекувањето од авторите.

Ова е уште една нота којашто има јасна антинационалистичка интонација и којашто оди во прилог на тезата дека поимот за татковината треба да има универзалистички појмовни стремежи.

Матов изнесува и други доста интересни информации. Така, тој пишува дека, подготвувајќи се да замине за Дебар, на себе облекол турска офицерска блуза и бела албанска-тиранска капа. И кажува дека бил изненаден од тоа што во неговата чета, на чие чело застанал тој, бил единствениот Македонец меѓу толку Албанци и Турци – луѓе коишто во минатото пукале по него, но кои сега се пријатели и соборци. На крај како завет за вистинското пријателство сите меѓусебно даваат беса за верност до крај.⁹⁷ Сведоштва за вклученоста и на Албанци и на Македонци во востаничките чети и за содејство на четите составени од Македонци и Албанци даваат и Шанданов и Чаулев. Шанданов пишува дека по влегувањето на албанските востаници во Охрид, кон нив се присоединила една вооружена група од околу 40-50 Македонци под раководство на учителот Димитар Иванов и дека сите тие заедно заминале во правец на Ресен.⁹⁸ А, пак, Чаулев кажува дека на 17 септември, при офанзивата на трупите на окупаторот за повторно освојување на Охрид, востаниците кои го бранеле градот биле поделени во три чети. Првата била под водство на војводата Андон, втората била под водство на Нестор Георгиев, а третата била под водство на Мехмед Али-ага.⁹⁹

Матов во своите спомени спомнува уште една важна епизода со антинационалистички карактер. Во моментите кога востанието во Македонија веќе било задушено, српската војска почнала да се приближува кон границата со Албанија. За тие моменти, кога се чинело дека српската војска ќе навлезе и во Албанија, Матов раскажува: „Сите зедевме оружје и испративме курири по селата, сите способни луѓе да земат оружје, и тоа по фамилии, и да тргнат да ја бранат младата албанска држава. Сите се упативме кон Кукс [Кукс,

⁹⁷ Ibid., 153-154.

⁹⁸ Шанданов, *op. cit.*, 38.

⁹⁹ Чаулев, *op. cit.*

Елбасанско] и се подготвивме да удриме.“¹⁰⁰

Каков бил духот на учесниците во оваа востание се гледа и од епизодата во која еден од востаниците, Ќазим Лика, бил тешко ранет од српските војски некаде кај Лопушничкиот Ан. Во пресрет му се нашле тројца горанци¹⁰¹ коишто го евакуирале од борбените линии и го одвеле во солунските болници. Овие примери, не се само мали епизоди од тоа востание, туку се многу по број, но и по значење.

Колку и да било ова востание „брак од интерес“, кога подлабоко ќе се навлезе во содржинските, секако и условите на историските релации се гледа дека и ова востание е пребогато со наднационални наративи. Ниту еден од протагонистите не побарал чисто етнички територии, туку слобода од репресијата и создавање татковина, татковина којашто ќе дистрибуира вредности и правда за сите подеднакво, нешто што во услови на српското владеење било само предмет на фантазија на народот којшто живеел во тие простори.

¹⁰⁰ Маров, *op. cit.*, 176.

¹⁰¹ Berisha, *op. cit.*

4

Соработката помеѓу двете светски војни

По крајот на Балканските војни и Првата светска војна не престанало кршењето на правата врз етничка основа барем на дел од Албанците и Македонците. Територијата на регионот Македонија била поделена помеѓу три држави (Грција, Србија/Кралството СХС и Бугарија), а надвор од новоформираната албанска држава продолжиле да живеат доста Албанци. Во таква ситуација и македонските и албанските дејци ја продолжиле борбата за националните права, а левоориентираните дејци и за социјални права. Во тој контекст, продолжила и нивната меѓусебна соработка. Помеѓу примерите за соработка во периодот помеѓу двете светски војни се договорот што албанските и македонските дејци го потпишале во Тирана во 1921 година, Протоколот за соработка помеѓу ВМРО (Обединета) и Комитетот за ослободување на Косово потпишан во 1926 година и апелите и реакциите до меѓународните форуми кои заеднички ги упатувале ВМРО (Обединета), Албанскиот комитет за национално ослободување и Комитетот за ослободување на Косово, заедно со уште некои други национално-ослободителни организации од Балканот.

4.1 ТИРАНКИОТ ДОГОВОР ОД 1921 ГОДИНА

Тиранскиот договор или протокол бил договор за заедничко дејствување кој на 20 декември 1921 година во име на македонските дејци го потпишале Александар Протогеров и Филип Атанасов, а од албанска страна Реџеп Митровица и Бедри Пејани. Протогеров ја претставувал десничарската ВМРО (Автономистичка), а Атанасов ја претставувал левоориентираната Македонската емигрантска федеративна организација,¹⁰² а подоцна бил член на ВМРО (Обединета).

¹⁰² Македонската емигрантска федеративна организација се залагала Македонија, како мул-

Митровица и Пејани и двајцата биле родум од Косово и подоцна, во текот на Втората светска војна, станале познати како предводници на Втората призренска лига, која соработувала со германските нацисти. Покрај тоа, Митровица бил премиер на квислиншката влада на Албанија за време на германската окупација на земјата (1943-1944). Овие биографски податоци за директните потписници на Тиранскиот договор (како и нивните целокупни биографии) кажуваат дека за никој од потписниците, со исклучок на Атанасов, не може да се каже дека имал предвид нешто повеќе од само националните интереси на сопствениот народ. Следствено на тоа, оваа соработка помеѓу албанските и македонските дејци претставувала „браќ од интерес“, а не соработка мотивирана од антинационалистички принципи.

Главните поенти на потпишаниот договор се следните. Во однос на Македонија, имајќи ја предвид нејзината етничка нехомогеност, се предвидува, по нејзиното ослободување, таа да го има истото политичко и административно уредување како Швајцарија (односно да биде организирана како федерална република). Во однос на Албанија, пак, се предвидува ослободување на Косово (под српска власт) и на Чамурија (под грчка власт) и нивно обединување со Албанија. Постигната е согласност и за идното разграничување помеѓу Македонија и Албанија, со две напомени, дека жителите на Дебар ќе можат да го искористат своето право на самоопределување и дека двете идни држави ќе се разберат за сите поединости и исправки во однос на разграничувањето неопходни за економиката на двете држави. Договорена е и заемна поддршка во регулирањето на границите со Грција, развивање на соработка со други средини со антисрпска и антигрчка ориентација, а македонските комитети се обврзаа да им даваат поддршка на албанските комитети во однос на областите освоени од Црна Гора во 1878 и 1913 година.

Во продолжение го даваме целиот текст на договорот.

тиетничка држава, да биде организирана во кантони при што есперантото би било заеднички јазик. Види Dimitar Bechev, "Historical Dictionary of the Republic of Macedonia", "The Scarecrow Press, Inc.", 2009, 75-76.

Договор на албанските и бугарските комитети¹⁰³

Член I

Бугарскиот и албанскиот комитет, претставени од долупотпишаните, дефинитивно се разбраа за прашањата кои следуваат:

A. Цели

Член II

Договорните комитети имаат за цел:

1. Да се ослободи Македонија и да се изгради како самостојна држава што ќе го има истото политичко и административно уредување како Швајцарија (федерална република), со свои економски и географски граници.

2. Да се ослободи албанската провинција Косово и албанската област Чамурија и да им се обезбеди дефинитивно обединување со Албанија.

Член III

Договорните комитети се обврзуваат да се борат со сите средства и да не се разоружуваат пред да се постигнат назначените цели.

B. Албанско-македонските граници

Член IV

Албанско-македонските граници претставуваат прашање чие што разрешување влегува во компетенција на двете идни соседни држави. Меѓутоа, договорните комитети се согласни во принцип за идните граници. Таа линија започнува од Цбевак, продолжува по планините на Карадаг (Скопска Црна Гора), поминува меѓу Елезхан и Качаник за да стигне на планината Шара и сегашната албанско-југословенска граница, со тоа ограничување што жителите на Дебар ќе го користат своето право на самоопределување и двете идни држави ќе можат да се разберат за сите поединости и исправки неопходни за економијата на двете држави.

V. Заемна поддршка

Член V

За регулирање на албанско-црногорскиот конфликт за албанските области што биле заграбени од Црногорците во 1878 и 1913 година македонските комитети се

¹⁰³ Михајло Миноски, „Договорот на ВМРО – Автономистичка и Албанскиот косовски комитет за политичка соработка и за разграничување помеѓу проектираните независни држави: Обединета Македонија и Голема Албанија, 1921 година“ „Историја“, 1-2, Скопје, 1997, 111-116.

обврзуваат да им даваат поддршка на албанските комитети.

Член VI

Договорните комитети се обврзуваат заемно да се помагаат за регулирање на албанско-грчката и македонско-грчката граница.

Член VII

Сите македонски и албански емигранти, сметани од 1878 година, ќе се користат со своето право да се вратат во своите родни места за да земат учество во определувањето на судбината на својата земја.

Г. Заедничко организирање

Член VIII

Договорните комитети се задолжуваат да го организираат најголемиот можен дел од населението и да го подготват да земе учество во борбата.

Член IX

Организациите на договорните комитети ќе бидат во постојана соработка со посредство на нивните претставници, а секое законско или незаконско дејствие ќе биде извршено по претходна спогодба на тие претставници.

Член X

Договорните комитети се обврзуваат заемно да ја олеснуваат активноста на нивните агенти во Македонија преку Албанија и Бугарија.

Член XI

Договорните комитети се обврзуваат да развиваат соработка со други анти србо-грчки средини, врз основа на горните одредби.

20 декември 1921 година

За албанските комитети:

Реџеп Митровица

Проф. Бедри Пејани

За бугарските комитети:

Александар Протогеров,

член на ЦК ВМРО

дел. Д-р Атанасов

Практичните последици од овој договор изостанаа. Не се познати реакциите на албанска страна, но што се однесува до македонската страна, кога овој договор во април 1922 година бил испратен на одобрување до предводникот на ВМРО, Тодор Александров, тој со огорченост го отфрлил. Покрај тоа, Александров му испра-

тил и писмо на Филип Атанасов во кое отворено му се заканил со смрт. Имено, во писмото до него, Александров му соопштува дека го испратил својот другар Протогеров намерно да стапи во преговори со федералистите за да ги открие нивните „пеколни планови и намери“, продолжувајќи со следните зборови: „Треба да знаете дека ние, и никој друг, имаме право да свикуваме конференции, да водиме преговори со странски фактори итн. и да испраќаме одделни луѓе или групи во Македонија. Знајте дека за постапката извршена од Вас во Албанија ќе одговарате со својата глава.“ Веднаш потоа, под притисок на Александров, од договорот се откажал и Протогеров. Од своја страна и Филип Атанасов бил остро критикуван од раководството на МЕФО бидејќи без знаење и согласност соработувал со членот на ЦК ВМРО Протогеров и бидејќи го потпишал протоколот без да има полномоштво од федеративната организација.¹⁰⁴

4.2 СОРАБОТКАТА ВО РАМКИТЕ НА БАЛКАНСКИОТ КОМИТЕТ НА НАЦИОНАЛНООСЛОБОДИТЕЛНИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ

Балканските левоориентирани и националноослободителни организации, принудени да работат во емиграција поради недемократските прилики во балканските држави во периодот помеѓу двете светски војни, воспоставиле меѓусебна соработка под закрила на Комунистичката интернационала. Како резултат на оваа соработка дошло и до формирање на Балканскиот комитет на националноослободителните организации. Во него свои претставници делегирале ВМРО (Об.) – Димитар Влахов, Комитетот за ослободување на Косово – Хасан Приштина, Албанскиот комитет за национално ослободување – Фан Ноли, Добруџанската револуционерна организација – Петар Вичев, Западно-тракискиот комитет – Фуад-бег.¹⁰⁵

¹⁰⁴ Зоран Тодоровски, „Автономистичката ВМРО на Тодор Александров (1919-1924)“, „Макавеј“, Скопје, 2013, 71. Тодор Александров, „Сè за Македонија: документи 1919-1924“, „Аналитико – АИ“, Скопје, 2005, 65.

¹⁰⁵ Дечо Добринов, „ВМРО (Обединена)“, Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“, Софија, 1993, 73.

Од активноста на овие организации овде ќе се задржиме на Протоколот за соработка кој го потпишале ВМРО (Об.) и Комитетот за ослободување на Косово во 1926 година и на заедничките меморандуми и апели на сите организации членки на Балканскиот центар кои тие ги испраќале во 1929 година.

Потпишувањето на Протоколот за соработка помеѓу ВМРО (Об.) и Комитетот за ослободување на Косово дојде како резултат на определбата на ВМРО (Об.) за воспоставување на контакти со други сродни националноослободителни движења и организации на Балканот, а со цел воспоставување на единствен балкански револуционерен фронт насочен против постојните власти и држави на Балканот, кои национално и социјално го угнетуваа народот. Во таа насока, ВМРО (Об.), набрзо по своето формирање, на 28 јануари 1926 година донесе одлука да воспостави врски со Косовскиот комитет, Албанската револуционерна организација, Црногорската национално-револуционерна организација, Тракиската, Добруџанската, како и Западно-тракиската револуционерна организација. Како резултат на оваа одлука на 10 февруари 1926 година е потпишан протокол за соработка со Комитетот за ослободување на Косово, на 23 април истата година со Западно-тракискиот комитет, а се воделе преговори и со Албанската и Добруџанската револуционерна организација.¹⁰⁶ Протоколот за соработка помеѓу ВМРО (Об.) и Комитетот за ослободување на Косово го потпишале Хасан Приштина, од името на Косовскиот комитет, и Димитар Влахов, Георги Занков и Владимир Поп Томов од името на ВМРО (Об.). Во него двете организации ги усогласуваат општите принципи врз основа на кои ќе се гради соработката: самоопределување на балканските народи, борба за создавање на албанска република со Косово во неа, за независна Македонија и Балканска федерација, единствен балкански револуционерен фронт. Косовскиот комитет ја признава ВМРО (Об.) како единствена револуционерна сила во трите дела на Македонија, а истото го објавува и ВМРО (Об.). Договорено е двете организации

¹⁰⁶ Ibid., 70-73.

да ги усогласуваат своите дејствија против угнетувачките режими и реакцијата на Балканот и да не влегуваат во никакви политички врски со други организации и групи, чии цели се спротивни на тие на балканското револуционерно движење. Ако една од двете организации реши да воспостави врски со трета, било во Албанија или во Македонија, согласно Протоколот, таа е обврзана да го извести претходно својот партнер. Според Протоколот, и Косовскиот комитет и ВМРО (Об.) требало да делегираат свои претставници при раководството на другата организација.

Освен овие општи одредби, во Протоколот се утврдени и конкретните ангажмани на секоја од страните. Комитетот за ослободување на Косово се обврзува да го искористи своето влијание помеѓу Албанците во Македонија за тие да членуваат во ВМРО (Об.), а исто така и да не создава своја одделна организација во Македонија. Тој се обврза и да помогне во создавањето на база на ВМРО (Об.) во Албанија, на канали за пренесување на литература и други материјали. ВМРО (Об.), пак, презеде обврска да ги пропагира насекаде, каде што е можно, целите и идеите на Косовскиот комитет.

Во случај Косовскиот комитет да успее да ја преземе власта во Албанија или во случај да стекне влијание врз политиката на државата, согласно Протоколот, тој се задолжува да го поддржи македонското и балканското револуционерно движење. Истата обврска ја презема и ВМРО (Об.).¹⁰⁷

Сепак, практичните ефекти од овој и од останатите протоколи за соработка на балканските прогресивни организации изостанале.¹⁰⁸ Во 1926 година бил направен обид да се создаде база во Албанија на ВМРО (Об.) и со таа цел ЦК ВМРО (Об.) во мај 1926 година го испратил Георги Занков во Албанија. Неговата задача

¹⁰⁷ Ibid., 71-72. Во 1991 година Институтот за национална историја објави книга посветена на документите и материјалите на ВМРО (Об.). Иако книгата содржи и документи од 1926 година, помеѓу нив не е Протоколот за соработка со Комитетот за ослободување на Косово. Останува непознато дали уредникот на книгата, Иван Катарџиев, не бил запознат со постоењето на овој документ или тој е превиден поради некоја политичка причина. Види Иван Катарџиев (ур.), „ВМРО (Обединета): документи и материјали“, книга I, ИНИ, Скопје, 1991.

¹⁰⁸ Добринов, op. cit., 74.

била да воспостави канал за праќање на пропагандни материјали во Вардарска и Егејска Македонија и да воспостави врска со обласниот комитет во Вардарска Македонија. Занков организирал канал за Костурско и Леринско преку Корча-Биглица-Врбник, но променетите околности во Албанија поради превратот на Ахмед Зогу во декември 1924 година, како и недостатокот на материјални средства и доверливи луѓе го принудиле ЦК ВМРО (Об.) да се откаже од воспоставувањето канал преку Албанија.¹⁰⁹

Сепак, иако немало особени практични ефекти од дејноста на Балканскиот комитет на националноослободителните организации и од соработката на нејзините членки, апелите, петициите, меморандумите и другите документи до разни меѓународни форуми, објавени во името на угнетените народи на Балканот, се сведоштво за желбата и подготвеноста за меѓусебна соработка на прогресивните сили на Балканот. Во 1929 година членките на Балканскиот комитет на националноослободителните организации, вклучително и македонските, албанските и косовските организации, објавиле барем шест документи во кои ги изразуваат заедничките ставови, барања и апели.¹¹⁰ Во овие документи се повикуваат „сите народи на Балканот да создадат единствен национален фронт против балканските тирани“,¹¹¹ наведувајќи ја не-соработката помеѓу народите како причина за дотогашните неуспеси. Така, во Апелот до народите на Југославија по повод воведувањето на диктатурата во 1929 година се вели: „Историјата на нашите револуционерни движења во Црна Гора, Македонија, Косово, националните борби во Хрватска и во останатите краеве ни укажува дека сме биле победувани само затоа што нашите сили не биле здружени во еден фронт... Ако сите наши сили се здружат во единствен револуционерен фронт, тие ќе бидат во состојба наскоро да ги скршат белградските тирани.“¹¹²

¹⁰⁹ Ibid., 57-58.

¹¹⁰ Види Катарџиев, *op. cit.*, 168-169, 172-173, 175-181, 219-221, 241-242 и 246-247

¹¹¹ Ibid., 180.

¹¹² Ibid.

Целта на оваа меѓусебна соработка на народите и на нивните национални-револуционерни организации би била формирање на Сојуз на Слободни национални републики на Балканот, Балканска федерација. Во својот допис до Друштвото на народите од 5 март 1929 година, балканските национал-револуционерни организации истакнуваат: „Ние сме длабоко убедени дека денешната неподнослива положба на угнетените народи и на националните малцинства на Балканот ќе престане да постои во моментот кога на Балканот ќе се установи еден режим, кој ќе им дозволи на овие народи да се самоопределат, да располагаат со својата сопствена судбина и, во услови на слобода, да се вклучат во федерација, создавајќи на тој начин еден братски сојуз.“¹¹³ Во услови на постоење на недемократски режими во балканските држави, балканските национал-револуционерни организации не сметаа дека е можно да се дојде до остварување на оваа цел по мирен пат, туку само преку масовна револуционерна борба. Во своето писмо до Петтиот конгрес на националните малцинства што се одржал во Женева од август 1929 година тие нагласуваат: „Единствена правилна основа, единствените методи и тактика што се во состојба да ги заштитат интересите и идеалите на угнетените народи и национални малцинства се состојат во методот на масовна револуционерна борба и таа борба се води и ќе се води против мировните договори [склучени по крајот на Првата светска војна], против режимите на диктатурата и националното угнетување, за правото на самоопределување на тие народи, за нивна национална независност.“¹¹⁴ Слично, во Протестот упатен во октомври 1929 година до 27-от Меѓународен конгрес за мир, прв што се одржал на Балканот, конкретно во Атина, се вели: „Балканските угнетени народи и национални малцинства го земаат своето ослободително дело во свои раце и заедно со угнетените работни маси од господаречките нации се борат и ќе продолжат да се борат по револуционерен пат, единствен можен

¹¹³ Ibid., 169.

¹¹⁴ Ibid., 220.

начин за борба на Балканот против фашистичката диктатура и национално угнетување, за свое целосно ослободување што ќе се постигне кога ќе бидат отстранети договорите, кога ќе бидат урнати и постојните терористички режими на Балканот, кога тие народи ќе добијат можност да ги средуваат своите работи како што тие сфаќаат и кога тие ќе се сојузат во една слободна Балканска федерација. На тој начин Балканот ќе престане да биде постојано огниште на војни што можат да го загрозат мирот во Европа и другите континенти, на тој начин ќе настапи еден вистински мир на Балканот.¹¹⁵

¹¹⁵ Ibid., 242.

5

Народноослободителната војна

По нападот на нацистичка Германија и нејзините сојузници врз Кралството Југославија во април 1941 година, настана нова окупација и поделба на Вардарска Македонија. Источниот и централниот дел го доби Бугарија, а западниот дел влезе во составот на Албанија, која тогаш беше протекторат на фашистичка Италија. По капитулацијата на Италија во септември 1943 година, западниот дел од Вардарска Македонија потпадна под власт на нацистичка Германија и нејзините балистички сојузници.

Новата окупација на Македонија предизвика вооружен отпор на истата, познат како Народноослободителна војна (НОВ). Него го предводеа комунистите и во него се вклучија припадници на сите етнички групи кои ја населуваат Македонија. Од мноштвото настани кои се случија за време на окупацијата и НОВ (1941-1944), во ова поглавје ќе се задржиме на неколку теми кои се важни од гледна точка на соработката на Македонците и Албанците. Имено, ќе проговориме за масовните убиства извршени во селата Долно Јаболчиште и Беличица, за учеството на партизаните Албанци од Македонија во НОВ на Македонија, за ослободувањето на Кичево и Дебар, за соработката на народноослободителното движење на Македонија и Албанија и, на крај, за протестот на жителите на Тирана по повод бесењето на шестмина македонски партизани во тиранскиот затвор.

5.1 ДВЕ МАСОВНИ УБИСТВА: ДОЛНО ЈАБОЛЧИШТЕ И БЕЛИЧИЦА

Во текот на окупацијата на Вардарска Македонија окупаторите извршија повеќе масовни убиства врз цивилното население и врз членовите на народноослободителното движење (НОД). Најпознатото масовно убиство (и единственото што многумина го знаат) е убиството на 12 младинци од кавадаречкото село Ваташа, на 16 јуни

1943 година. За жал, тоа не е единственото масовно убиство што се случило. Од неколкуте масовни убиства кои биле извршени, овде ќе се осврнеме на две, на масовното убиство извршено во октомври 1942 година во Долно Јаболчиште, Велешко, и на масовното убиство во Беличица, Гостиварско, во септември 1944 година.

И двата случаи вклучуваат Албанци како едни од главните про-тагонисти. Но, во едниот случај Албанците се жртви на сверството, а во другиот случај Албанците се оние што го извршиле сверството. Во едниот случај Албанците и по цена на сопствениот живот и по цена на животот на своите најблиски одбиваат да кажат каде се кријат (македонските) партизани, а во другиот случај Албанците водат борба со македонски и албански партизани. Па, испаѓа дека Албанците можеле да бидат и вакви и такви, да се жртвуваат за други, и покрај нивната различна етничка припадност, или да вршат насилства врз други, главно или исклучиво поради нивната етничка припадност. Впрочем, не само кај Албанците, туку и кај сите народи има и вакви и такви. Не постојат народи кои се само добри или само лоши. Обратното тврдење е само евтина националистичка пропаганда, секогаш во корист на сопствената национална/националистичка „вистина“.

5.1.1 Долно Јаболчиште

Велешките села Горно и Долно Јаболчиште биле етнички албански села уште од дамнина. Во текот на Втората светска војна, селаните од овие села, како и од селото Сливник, исто така етничко албанско село, целосно го помагаа народноослободителното движење. Тоа особено се покажа во времето кога во тој регион дејствуваше Велешкиот партизански одред. Овие села редовно им даваа храна на партизаните, а извршуваа и курирски работи за одредот. Преку нив во 1942 година било префрлено речиси целото оружје од Велес за одредот.¹¹⁶

¹¹⁶ Никола Кирков, Јордан Леов, „Велес во НОВ: велешките партизански одреди“, „Култура“, Скопје, 1952, 39. Авторите на оваа книга спомнуваат и конкретни лица кои им помагале на партизаните. Првите партизани од одредот во базата ги одвел курирот од Сливник, Мегди. Ним храна им носел Беџет Џаферов Мустафов од Долно Јаболчиште, а како курир се спомнува Асим Изет Љатифов, исто така од Долно Јаболчиште. Види Ibid., 40.

Казнената акција на бугарскиот окупатор во селото Долно Јаболчиште се случи на 24 октомври 1942 година, една недела по масакрот во Богомила, каде што биле убиени 16 лица. Уште претходниот ден Долно Јаболчиште било блокирано од правецот на селото Дреново и од Скопско.¹¹⁷ Кога многубројните бугарски војници, придружени од агенти и полицајци, влегле во селото, ги извлекле на сила селаните од нивните куќи и ги насобрале сред село. По куќите не смееле да останат дури ниту децата и старците што со една нога веќе биле во гроб.¹¹⁸ Војниците најпрво им наредиле на селаните да им донесат јадење. Откако се најале, ги построиле селаните и ги натерале да играат, како оро. Почнале и да ги удираат по нозете со суровици, прашувајќи ги каде се партизаните од Велешкиот партизански одред и кои се нивни симпатизери. Иако селаните тоа го знаеле, никој не проговорил.¹¹⁹ Тогаш, фашистите почнале со мачење и убивање. Особено сверски и потресни биле две од убиствата, на 62-годишниот старец Изет Љатиф Феизов и на Имионе Абазова, мајка на мало дете.¹²⁰

Изет бил татко на Асим Изет Љатифов, кој им помагал на партизаните. Тој бил прв извлечен од насобраните селани. До него стоел неговиот син, од кого војниците барале да ги предаде партизаните. Асим, иако претепан до смрт, молчел. Некој од војниците почнал да му сече нога на татко му. Асим сè уште молчел. Не прозборувал ни татко му, ниту кога му ја пресекле ногата. Потоа војниците запалиле една плевна и во неа ја фрлиле отсечената нога на Изет, кој во меѓувреме се онесвестил, а потоа бил убиен пред очите на својот син.¹²¹

Грозна била смртта и на Имионе Абазова. Таа, исто така доведена на сред село, го држела во рацете своето доенче, чиј плач одекнувал

¹¹⁷ Никифор Смилевски, „Крвавата ноќ во Јаболчиште“, „Вардарски глас“, 18 април 1982, 14.

¹¹⁸ Кирков, Леов, *op. cit.*, 103-104.

¹¹⁹ Смилевски, *op. cit.*

¹²⁰ Во книгата на Кирков и Леов (104 стр.), како и во написот во „Вардарски глас“ од 11 октомври 1979 година мајката неправилно е идентификувана како Битула Мустафова, додека во написот во „Вардарски глас“ од 21 октомври 1987 година таа е правилно идентификувана како Имионе Абазова.

¹²¹ Н. К., „И мртва, Битула не го испушти детето“, „Вардарски глас“, 11 октомври 1979, 16. Кирков, Леов, *op. cit.*, 40 и 104.

низ целото село. Додека ја мачеле и тепале, еден бугарски војник, за да ја натера на признание, со бајонет го прободил бебето во нејзините раце. Иако ја тепале, Имионе по никоја цена не го испуштала бебето. Таа не го испуштала дури ни тогаш кога во нејзината снага почнале да се бодат бајонетите на војниците. И мртва таа не го испуштила своето дете. Нејзината крв го облеала неговото мало тело. Подоцна, селаните со тешки маки сепак успеале да го излекуваат бебето.¹²²

Вкупниот биланс од дивеењето на фашистите бил единаесет убиени селани. Најмладиот од нив, Расим Јусуфов Абазов, имал само 12 години, а најстариот, старицата Анифе Нафија Ибраимова, била 72-годишна.¹²³ Покрај нив, многумина селани биле осакатени, а целото село било испотепано. Но, никој од Долно Јаболчиште не ги предал партизаните. Никој не кажа каде се кријат тие ниту кои се нивни симпатизери.

Поради убиствата во Долно Јаболчиште, следниот месец партизаните од Велешкиот партизански одред влегле во селото Дреново со цел да го фатат синот на селскиот бакал, кој му ги беше прокажал на окупаторот партизанските врски и симпатизери во Долно Јаболчиште и директно бил виновен за убиството на Беџет Мустафов, кого го сметале за најдобар курир на одредот, и на другите симпатизери од Долно Јаболчиште. Партизаните влегле во Дреново без борба, при што тие го фатиле синот на бакалот и го обесиле.¹²⁴

Инаку, извршеното сверство не ги одврати селаните од Долно Јаболчиште од поддршката за НОВ. Повеќемина се вклучиле и во партизанските одреди, а барем четворица младинци од ова село за-

¹²² Н. К., *op. cit.*. Кирков, Леов, *op. cit.*, 104. „Живи фрлени во оган“, „Вардарски глас“, 21 октомври 1987, 11. Според кажувањата на селаните од Долно Јаболчиште, детето, Бајазит Абазовски, било однесено на лекар, каде што, за да го спасат, му ја пресекле ногата.

¹²³ „Велес и Велешко во Народно ослободителната војна 1941-1945: спомен книга на загинатите борци во НОВ и жртви на фашистичкиот терор од Велес и Велешко“, Титов Велес, 1985, 111-129. Според други извори, биле убиени седуммина (Н. К., *op. cit.* и стар споменик во Долно Јаболчиште), осуммина (Кирков, Леов, *op. cit.*) и деветмина (Смилевски, *op. cit.* и нов споменик во Долно Јаболчиште).

¹²⁴ Кирков, Леов, *op. cit.*, 135.

гинале како партизани во борбите против балистичките и останатите непријателски сили.¹²⁵

Ако на себе ставиме етнички очила, како што сите националисти милуваат да направиме, однесувањето на селаните од Долно Јаболчиште може да ни се чини доста чудно. Се работи за етнички албанско село, а огромното мнозинство од борците на Велешкиот партизански одред биле Македонци. Од таа перспектива гледано, она што уште на почетокот може да зачуди е зошто селаните од Долно Јаболчиште, како и оние од Горно Јаболчиште и Сливник, исто така етнички албански села, воопшто ги помагале партизаните. Наместо, на пример, да бидат едноставно индиферентни, ако веќе не и непријателски расположени кон нив. Уште повеќе зачудува одбивањето на (албанските) селани да им ја кажат информацијата на бугарските војници каде се кријат (македонските) партизани. Бугари гонеле Македонци. Зошто некој што е Албанец воопшто да се оптоварува со некој нивни спор, а камоли да трпи последици за тоа? Зошто едноставно не им кажале? Ќе се спасеа од сите тепања, мачења, убиства што тој ден бугарските војници им ги нанесоа ним лично и на нивните најблиски. А сепак тоа не го направиле. Татко умираше пред очите на својот син, мајка гледала како и' го прободуваат со бајонет бебето. Зошто Албанци свесно се подложиле на таква тортура за спор помеѓу Македонци и Бугари? Изгледа дека етничката идентификација сепак не им е најважна на сите и некои упорно одбиваат да го гледаат светот преку етничките очила, наспроти желбите на сите националисти.

Масакрот во Долно Јаболчиште е грозоморен акт кој има голем антинационалистички потенцијал. Во бивша Југославија братството и единството беше една од темелните вредности. А сепак, ниту посебно се работеше на тоа пошироката јавност да се информира за настанот, ниту пак се истакнуваа неговите антинационалистички моменти. Факт што изненадува и зачудува.

¹²⁵ Се работи за Малик Есадов Ибраимов, Шаип Алилов Имеров, Ваит Љаџифов Селимов и Сакип Муртезанов Имеров. Види „Велес и Велешко во Народно ослободителната војна 1941-1945“, op. cit., 60, 61, 89 и 101.

5.1.2 Беличица

Мавровското село Беличица во текот на НОВ било познато како партизанско село. Тоа дало голем број борци во Народноослободителната војска, било центар за врски на Комунистичката партија и Народноослободителната војска, а често овозможувало безбедно засолнување на илегалци и преминување на функционери на народноослободителното движење. Во Беличица и во нејзината околина често наминуваа партизански единици, кои селаните секогаш ги снабдувале со храна. Меѓу другото, во јули 1944 година на Бистра, близу Беличица, неколку дена престојуваше и Првата албанска бригада, која се одмораше по тешките битки што ги водеше во Албанија и на која беличичани и' ја обезбедиле потребната храна додека била во реонот на селото.¹²⁶

Неколку месеци пред масакрот на 19 септември 1944 година, поточно во јули 1944 година, балистите веќе го имаа нападнато селото. Тогаш тие претепале многу селани, пљачкосале голем број добиток и убиле еден селанец.¹²⁷ Не е познато дали тој напад е поврзан со престојот на албанските партизани во близина на селото, а што се случило во истиот месец. Но, тоа што престојот на албанските партизани и нападот на балистите на Беличица се случиле во истиот месец ја прави реална претпоставката дека балистите го извршиле тој напад врз Беличица поради тоа што селаните од Беличица ги помагаа албанските партизани или дека тоа било барем една од причините за нападот.¹²⁸

Новиот напад врз селото, во утринските часови на 19 септември 1944 година го извршија преку 300 добро вооружени балисти на чело со Аќиф Кроси – Речани.¹²⁹ Непланирано, непосредно пред напа-

¹²⁶ Нешо Маркоски, „Беличица во пламен“, „Полог“, Тетово, 1975, 21-22.

¹²⁷ Ibid., 23.

¹²⁸ Според Стојан Карајовов, балистите биле во потрага по Живко Брајковски, роден во Беличица и секретар на Околинскиот комитет на КПМ за Мавровско. Стојан Карајанов, „И Беличица гореше“, СИЗ за култура – Гостивар, 1985, 17.

¹²⁹ Маркоски, op. cit., 24 и 32.

дот на балистите врз Беличица, во селото пристигнале борците на Третиот тетовски партизански одред. Овој одред бил составен од 35 борци, од кои поголемиот дел штотуку беа станале партизани и од кои само 13-мина биле вооружени.¹³⁰ Во својот состав Одредот имал Македонци, Срби кои биле доселени во Тетовско, како и Албанци.¹³¹ Одредот се движел од Шар Планина кон Караорман и Дебарца со цел дополнително да се вооружи, а потоа да се врати во Тетовскиот регион. Во раните ноќни часови на 19 септември Одредот влегол во Беличица со цел да воспостави врска и да се снабди со храна пред да продолжи понатаму.¹³² Кога сфатиле дека се опколени, и покрај својата слаба вооруженост и 10 пати помалата бројност, партизаните решиле да ја прифатат борбата и да го бранат селото. Во повеќе од шестчасовната борба, неколку партизани успеале преку јуриш да го пробијат непријателскиот обрач, но 19-мина биле убиени, а четворица биле заробени.¹³³ По борбата, како што истакнува Нешо Маркоски, еден од преживеаните борци на Третиот тетовски партизански одред, на бојното поле „еден покрај друг лежеа работник, земјоделец, ученик; Македонец, Србин и Албанец; двајца браќа и едната нивна сестра; неразделни другари од детството; соученици од тетовските училишта.“¹³⁴

Откако го совладале отпорот на партизаните, балистите влегле во селото и почнале да се изживуваат врз телата на убиените партизани. Телата им ги обезличувале со камења и ножеви, им ги ваделе забите, ги претресувале и им ги одземале личните предмети, пукале со оружје во мртвите тела и им ја соблекуваа облеката за да однесат „воен трофеј“. Групот на еден од загинатите партизани, Мурат Бафтијари, најпрво го газеле и плукале, скокале врз него,

¹³⁰ Ibid., 7.

¹³¹ Кога Третиот тетовски партизански одред бил во Беличица, од партизаните Албанци во неговиот состав бил Мурат Бафтијари, а претходно во неговиот состав, при неговото формирање, биле Нафи Сулејмани, Шаин Садику, Таип Таипи, Ибраим Ибраими и Кочо Пренда. Ibid., 13 и 16.

¹³² Ibid., 11-12 и 15.

¹³³ Ibid., 35-36, 37 и 41.

¹³⁴ Ibid., 37.

го удирале со камења, потоа со ножеви му го касапеле телото, дел по дел, за најпосле во веќе мртвото тело да испукаат цел куп куршуми.¹³⁵ Потоа следувала планираната одмазда врз селаните. Биле убиени 17 жени, деца и старци, кои потоа биле фрлани во огнот на нивните запалени куќи. Најстарата старица која ја убиле балистите, додека лежела во својот кревет веќе подолго време поради тешка болест, Лиска Јовановска, имала 88 години, а најмладиот жител, Нада Брајковска, била девојче од само 12 години. Некои од жртвите биле и живи фрлани во оган, како партизанот Саво Тасески и 61-годишната старица Соломија Јовановска.¹³⁶

Четворицата партизани што ги заробиле балистите ги одвеле со себе. По два дена, на 21 септември, тројца од нив биле стрелани во Тетово. Сепак еден од нив, Сретен Теофиловски, и со 17 куршуми во телото, не им подлегнал на повредите. Тогаш Џемо Хаса му го простил животот велејќи му дека и смртта не го сака. Потоа тој бил излечен и спасен.¹³⁷

5.2 УЧЕСТВО НА АЛБАНЦИТЕ И АЛБАНСКИТЕ ПАРТИЗАНСКИ ЕДИНИЦИ ВО НОВ НА МАКЕДОНИЈА

За време на Втората светска војна Албанците коишто живеат на територија на Вардарска Македонија активно се вклучуваат во редовите на НОД на Македонија со што активно учествуваат во ослободувањето на тој дел на Македонија. Но албанските партизани не учествуваат во ослободувањето само на регионите населени

¹³⁵ Ibid., 38. Карајанов, *op. cit.*, 26-27. Мурат Бафтијари бил роден во 1918 година во Вејце, Тетовско. Бил сиромашен земјоделец. Неговото семејство од 1943 година активно ја помагало народноослободителната борба. Во близина на неговото село била базата на тетовските партизани. Бафтијари, заедно со група свои соселани особено се истакнувал во снабдувањето со храна на Вториот и Третиот тетовски партизански одред, како и во вршењето курирски задачи меѓу партизанската база и комунистичката партиска организација во Тетово. Во почетокот на септември му пристапил на Третиот тетовски одред. Беличица била неговата прва и последна битка. Маркоски, *op. cit.*, 57.

¹³⁶ Ibid., 8, 38-40 и 80-86.

¹³⁷ Ibid., 41-42. Карајанов, *op. cit.*, 28.

со Албанци во Македонија, туку и на останатите региони. При тоа, освен што војувале против италијанскиот и германскиот фашистички окупатор, војувале и против Албанци коишто се сојузиле со окупаторот. Односно, против луѓе со иста етничка припадност како и нивната. Но, она што е уште понезамисливо од денешна перспектива е што сето ова се случува во сојуз со Македонци, Срби, Црногорци итн. Овој факт е фронтален напад кон сите националистички „приказни“ коишто се коваат денес, во независна Македонија. Она што постојано ни го повторуваат е дека Албанците секогаш биле непријатели на Македонците. Според оваа пропаганда, за време на Втората светска војна Албанците биле сојузници на фашистичко-нацистичкиот окупатор и како такви биле директни непријатели на македонскиот народ. Но, доволно е само да се прочитаат неколку статии и документи коишто учесниците на настаните лично ги напишале за време и после НОВ да се видат вистинските собитија и факти за тој период. Особено статијата на Илија Топаловски, „Нашата бригада и братството со албанскиот народ“,¹³⁸ изобилува со информации за учеството на Албанците во НОД, заедно со Македонците. Проблемот со денешниот политички дискурзивен апарат е во тоа што го заборава другиот дел од вистината, создавајќи една приказна којшто ги руши сите темели на создавањето на оваа држава. Темелите се конкретно „Братство и единство“.

Во продолжение се дава преглед на тоа како изгледало создавањето на првите одреди и баталјони, сè до создавањето на првата бригада составена од Албанци во Македонија, наречена Четврта Албанска Бригада. Потоа се дадени биографиите на тројцата партизани Албанци од Македонија, кои се прогласени за народни херои на Југославија. Она што исто така треба да се нагласи, а што може да се забележи од подолу-изнесените податоци, е дека учеството на Албанците и албанските партизански единици во НОВ на Ма-

¹³⁸ Илија М. Топаловски, „Нашата бригада и братството со албанскиот народ“, <http://www.marxists.org/makedonski/istorija/makedonija/nasata-brigada.htm>

кедонија е далеку поголемо и позначајно отколку што за тоа може да се добие впечаток од официјалната македонска историографија.

5.2.1 Учеството на Албанците во единиците на НОВ на Македонија и формирањето и борбите на Четврта Албанска Бригада

Албанците од Македонија, кои по 1941 година беа во границите на протекторатот Албанија, проформа, беа во поинаква положба од останатите. Тие беа подложени на големоалбанска националистичка пропаганда, според која Албанците во Македонија и другите делови од Кралството Југославија дури сега добиле слобода. Отргнувањето од таа пропаганда на слободољубивите и прогресивни сили помеѓу Албанците можеа успешно да ја спроведат пред сè партизаните Албанци. Поради тоа, Комунистичката партија на Македонија заведе курс на формирање на одделни, чисто албански одреди, а потоа и мешани албански и македонски, кои наидоа на позитивен прием кај албанското население.¹³⁹

Албанците од Македонија се приклучиле во НОД уште од самите почетоци на борбата во 1941 година. Еден од првите партизани од Македонија кои го дадоа животот за слобода беше Бајрам Шабани, кој загина како борец на Карадачкиот партизански одред. Бројот на партизани Албанци постојано растел за во 1944 година од нив да биде формирана и посебна бригада. На формирањето на една ваква голема воена единица и' претходело формирање на помали и поголеми единици коишто имале само албански или мешан етнички состав.

Првиот партизански одред, составен од партизани Албанци, е формиран на 10 мај 1943 година во Кичево. На почетокот овој одред броел 20 борци. Со одредот командувал Умер Доми – Љума.¹⁴⁰ Италијанскиот окупатор истата година, со намера да мобилизира поединци (Албанци) од месното население, ги праќа на елементарна

¹³⁹ Миле Тодоровски, „Партизанските одреди и Народноослободителната војска на Македонија во Ослободителната војна и Револуцијата 1941-1944“, ИНИ, Скопје, 1972, 185.

¹⁴⁰ Masar Kodra, “Shqiptarët e Maqedonisë gjatë luftës të dytë botërore (1939-1944)”, „Македонска ризница“, Kumanovë, 1996, 161.

воена обука. Поголемиот дел од мобилизираните војници побегнале, а после некое време им се придружиле на партизаните.¹⁴¹ Познат е и случајот со Хамди Дема, којшто бил командант на четата на албанската фашистичка милиција која дејствувала во Кичево. Тој, после извршените преговори, во јули 1943 година им се придружи на народноослободителните сили.¹⁴² Односно, и' се придружува на четата со којашто командувал Умер Доми – Љуми.¹⁴³

На Четвртата Албанска бригада и' претходат и неколку дебарски баталјони, коишто имаат голем придонес во НОД, но и во создавањето на услови за формирање на бригадата.

На 26 јули 1943 година во селото Ѓурица, Албанија, е формиран Дебарскиот партизански баталјон со кој командуваше Хаџи Леш и кој беше во состав на НОВ и ПО на Албанија. Дотогаш оваа единица дејствуваше под името Дебарска партизанска чета на Хаџи Леш, кој се одметна во планина веднаш по окупацијата на Кралството Југославија во 1941 година. Дебарскиот партизански баталјон броел 180 борци кои биле распоредени во три чети: Грика е маде (прев. големо грло), Грика е вогл (прев. мало грло) и Словес.¹⁴⁴ Борците на овој баталјон со потекло беа од Дебарско. Односно, делумно од градот Дебар, делумно од Пешкопеја. Според жителите на Дебар, Дебар се дели на голем Дебар (градот Дебар) и мал Дебар (Пешкопеја).

Во Дебарскиот крај дејствувала и Жупската партизанска чета предводена од Азис Цами (командант) и Илија Топаловски (комесар). Таа е формирана на почетокот на 1943 година, а во септември 1943 година броела 30-мина, од кои 17 биле Албанци, а останатите Македонци.¹⁴⁵

¹⁴¹ Ѓорѓи Чакарјаневски, „Хронологија на настаните на народноослободителната војна 1941-1945 во Кичево и Кичевско“, Музеј „Западна Македонија во НОВ“ Кичево, Скопје, 1994, 50.

¹⁴² Ibid., 50.

¹⁴³ Kodra, op. cit., 165.

¹⁴⁴ Михаило Апостолски и др. (ур.), „Слободните територии во Македонија 1943“. Зборник на трудови од научен собир, Дебар, 27-29 март 1974, Скопје, 1975, 138.

¹⁴⁵ Nebi Dervishi, „Etnokultura e fushgrotes se Ohrit“, „Џабев“, Tetovë, 2005, 267. „Слободните територии во Македонија 1943“, op. cit., 139, 476 и 600.

По ослободувањето на Дебар во септември 1943 година, партиската организација на градот настојуваше да се формира една поголема партизанска единица која ќе биде составена од Албанци од Македонија. На 6 октомври 1943 се формираше Дебарскиот младински баталјон кој броеше 150 борци. Од 25 октомври истата година овој баталјон го носи името на Назми Рушити, кој е првиот загинал партизан од Дебарско. При подготовките за формирање на баталјонот командант беше Никола Макеларски, а Љутви Руси политички комесар. Подоцна со баталјонот командуваше Демир Гаши, а Кемал Аголи беше политички комесар. Никола Макеларски беше заменик командант, а Џафер Кодра беше заменик политички комесар.¹⁴⁶

Партизаните Албанци беа дел и од Првата македонско-косовска ударна бригада, која е првата бригада на Народноослободителната војска на Македонија. Бригадата е формирана на 11 ноември 1943 година во селото Сливово. Во нејзиниот состав влегуваат: Првиот македонски баталјон „Мирче Ацев“, Вториот Македонско-Кичевски баталјон, Првиот Косовски баталјон „Рамиз Садику“ и Вториот Косовски баталјон „Борис Вукмировиќ“, со капацитет од околу 700 борци. Оваа бригата имала интернационалистички карактер. Во неа учествуваа Македонци, Срби, Црногорци, Словенци, Албанци и Италијанци.¹⁴⁷

Инаку, учеството на Албанците во НОВ на Македонија не било ограничено на Првата оперативна зона на НОВ. Албанците зеле учество и во Втората оперативна зона, односно во Битолско-преспанскиот регион. Неколку имиња на партизани Албанци, кои учествувале во партизанските одреди „Даме Груев“ и „Гоце Делчев“, се знаат со сигурност. Тоа се: Нафи Сулејмани – сточар од Трново, Битолско; Шаин Садику – чевлар од Битола; Таип Таипи – сточар од Асамати, Преспанско; Танас Васили – чевлар од Корча; Коста Пренда – кафеџија од Корча и Агрон Синани – студент од Валона, Албанија.¹⁴⁸

¹⁴⁶ „Слободните територии во Македонија 1943“, *op. cit.*, 147.

¹⁴⁷ Владо А. Ивановски, „Од Дебарца до Рогашка Слатина“, „Култура“, Скопје, 1964, 30.

¹⁴⁸ Kodra, *op. cit.*, 167.

На крај, после подолг период борби против непријателските сили, од албанските партизански единици се формира Четвртата Албанска Бригада. Тоа главно бил собир на партизани од Дебар, Струга, Кичево, Охрид и Битола, но и од Албанија. Важно е да се нагласи дека целта на формирањето на бригадата не била етничка хомогенизација, туку создавање на потенцијал за поголема мобилизација.

Важно е да се нагласи и тоа дека оваа бригада е еден од најдобрите примери за антиокупациски пакт, но и за меѓуетнички пакт.

На крајот од јули и почетокот на август 1944 година интензивно се работело на формирањето албанска партизанска бригада во Македонија. Пред нејзиното формирање, на 14 август во подножјето на планината Стогово се формира Кичевско-дебарскиот албански баталјон од одредите на Дебар и на Кичево. На почеток тој брои околу 450 души.¹⁴⁹ По ослободување на Дебар од непријателските војски, овој одред се упатува во правец на планината Караорман. Ослободувањето на Дебар се случило заедно со Петтиот партизански баталјон од Албанија.

Четвртата Албанска бригада се формира на 26 август 1944 година во месноста „Рудина“¹⁵⁰ близу Аржаново на Караорман. Всушност, тогаш Кичевско-дебарскиот партизански одред, формиран десетина дена претходно, прераснал во бригада.¹⁵¹ Бригадата дејствувала до 1945 година. Нејзин командант е Нафи Сулејмани, со потекло од битолското село Трново. Пред да се приклучи на оваа бригада, Сулејмани беше дел од одредите „Даме Груев“ и „Гоце Делчев“.¹⁵² Од март 1945 година, со оваа бригада командува Чедомир Ѓукиќ. Шахин Мехмети бил избран за заменик командант. Кемал Аголи, со потекло од Дебар, бил политички комесар, додека Џафер Кодра, исто така од Дебар, бил заменик комесар. Муртеза (Пеза) Казадеј, со потекло од Елбасан, бил задолжен за младината. Политички комесар бил и Ѓорѓи Бановиќ.

¹⁴⁹ Ibid., 229.

¹⁵⁰ Vebi Xhemali, “Shqiptarët e Maqedonisë në mbrojtje të Shqipërisë Etnike 1941-1945”, “Tringa Design”, Tetovë, 2008, 261.

¹⁵¹ Миле Тодоровски, op. cit., 186.

¹⁵² Kodra, op. cit., 167.

Во октомври 1944 година Четвртата Албанска бригада учествува во нападот на Кичево. Во тој момент Кичево го бранат окупаторските сили на германската војска потпомогнати од балистичките групи на Мефаил Шеху – Зајази. Со напад врз окупациските сили е ослободено селото Туин, а од таму бригадата се префрлува на Буковиќ. Во раните утрински часови Првата македонска бригада ги напаѓа непријателските позиции во Кичево. Единиците на Џемо Хаса, коишто се упатуваат од Гостивар во Кичево за да му помогнат на Мефаил, потпомогнати од германски офицери и трупи, ги напаѓаат позициите на Четвртата Албанска бригада од две страни. Партизаните на Четвртата бригада, не познавајќи го теренот, со мали маневри сепак успеваат да се спасат од лошата ситуација во којашто се нашле. Во оваа битка Четвртата бригада имала 15 убиени и 24 ранети, додека од другата страна имало 20 убиени и 30 ранети.¹⁵³ Вреди да се нагласи дека во оваа битка дошло до интраетнички судир, на Албанци против Албанци. Имено, наспроти партизаните Албанци се бореле Албанци балисти и соработници со Германците. Повторно ќе кажеме, тоа прикажува различен аспект од она што денешните историчари националисти го прикажуваат, а тоа е моментот дека Албанците биле во сојуз само со Италијанците и со Германците. А тоа, пак, е момент којшто оди во прилог на зголемувањето на националистичките страсти и нуди „аргументи“ за поголема омраза.

По оваа битка, Штабот на 48 Дивизија на НОВ дава наредба за повлекување. Повлекувањето е наредено поради тоа што Првата македонска бригада не го зазеде Кичево. Четвртата бригада се упатува кон Ресен, но се стационира во селото Белчишта (Охридско). На 18 октомври 1944 година, бригадата ја напаѓа Струга, каде во тој момент има 700 германски војници. Четвртата бригада го држи под опсада градот околу 20 дена.¹⁵⁴

По наредба на штабот на 48 Дивизија и во соработка со партизански единици од Албанија,¹⁵⁵ Четвртата Албанска бригада и

¹⁵³ Ibid., 231.

¹⁵⁴ Ibid., 231-232.

¹⁵⁵ Dervishi, op. cit., 270.

Првата Македонска бригада го напаѓаат Кафасан.¹⁵⁶ Граничното место Кафасан било битно стратешко место за германските трупи. Тоа било транзитно место преку коешто поминувале германските трупи од Албанија во правец на Струга, Охрид, Ресен, Битола. По извршената акција, која не завршува според очекувањата, Четвртата бригада се повлекува во селата Радолишта, Френгово и Заграчани. Два дена подоцна Германците го опколуваат Радолишта, по што припадниците на Четвртата бригада се повлекуваат во селото Вишња. По нивното повлекување, Германците во Радолишта го извршуваат еден од најголемите масакри за време на Втората светска војна на територијата на Македонија – стрелаат 100 селани Албанци (стари и млади) и ги горат до темел куќите на селаните.¹⁵⁷

На 8 ноември 1944 година партизаните на Четвртата Албанска бригада, после жестока битка, влегуваат во Струга. Во борбите за ослободување на Струга убиени се 35 партизани на Четвртата бригада, додека над 60 се ранети.¹⁵⁸ Потоа, Четвртата бригада, заедно со Шестата и Седмата бригада, на 15 ноември 1944 година го напаѓа Кичево и после неколкучасовни борби го ослободуваат.¹⁵⁹ На 18 ноември 1944 година, Четвртата бригада прва влегува во Гостивар, среќавајќи се со Дебарскиот баталјон „Назми Рушители“. Овој баталјон после ослободувањето на Дебар се упатува во правец на Долно-реканскиот и Мавровскиот крај, го чисти теренот од балистичките групи и така го ослободува патот за Четвртата бригада да влезе во Гостивар.¹⁶⁰ По ослободувањето на Гостивар, Четвртата бригада влегува и го ослободува и Тетово.¹⁶¹

По ослободувањето на Полошкиот регион, се врши голема мобилизација и многу млади Албанци се придружуваат на оваа бри-

¹⁵⁶ Kodra, op. cit., 232.

¹⁵⁷ Ibid., 233.

¹⁵⁸ Ibid.

¹⁵⁹ Ibid., 234.

¹⁶⁰ Xhemali, op.cit., 264.

¹⁶¹ Kodra, op. cit., 234. По ослободувањето на Тетово е одржан голем митинг со силни антинационалистички поенти. Види Прилог 1 во оваа студија.

гада. На крајот на годината можат да се избројат над 5.000 Албанци партизани.¹⁶² На 7 јануари 1945 година, при реорганизацијата на единиците на НОВ и ПОМ, оваа бригада се преименува во Седма ударна Албанска бригада.¹⁶³ Во Прешево, во нејзини рамки се инкорпорира голем албански одред со партизани мобилизирани од регионот на Скопје и Куманово. Овој одред броел околу 450 души.¹⁶⁴ Бригадата, во склоп на Четириесет и втората дивизија, учествувала во борбите на Сремскиот фронт и во ослободувањето на Славонска Пожега и Загреб. На 1 февруари 1945 година, оваа бригада броела 2.796 борци, а во текот на битките на Сремскиот фронт загинале околу 288 борци.¹⁶⁵

5.2.2 Партизани Албанци прогласени за народни херои на Југославија

За време на НОВ на Македонија неколкумина Албанци особено се истакнале со храброст и со пожртвуваност во име на борбата за слобода која пред сè подразбирала слобода на сите луѓе. Слободата за националистите значи слобода во национална држава во којашто доминантната етничка група владее и го уредува општеството, а воедно и доминира над останатите. Овие луѓе не се бореле за таква слобода, туку се бореле за слобода којашто ќе ја уживаат сите луѓе во општеството. Таа слобода не подразбирала само национална слобода, туку и економска и социјална. Овие луѓе се бореа и загинаа за интернационалистички и антинационалистички идеи. Од таа причина, по Втората светска војна тројца од нив се прогласени за Народни херои на Југославија. Сите тие загинаа млади за својата слобода и слободата на сите други. Ибе Паликуќа загина на 17 години, Бајрам Шабани на

¹⁶² Ibid., 235.

¹⁶³ Ibid.

¹⁶⁴ Ibid., 236.

¹⁶⁵ „Офицер“, весник на резервните офицери на Република Македонија, бр. 6, 2001, 5. Според листата којашто историчарот Веби Џемаили ја презентира во неговата книга листата брои 110 Албанци, борци на Четврата бригада, кои загинале надвор од територијата на Македонија. Види Xhemaili, op. cit., 318-323. Види Прилог 2 во оваа студија.

19, а Лиман Каба на 21 година. Бидејќи денес незаслужено, особено Македонците, но и Албанците не знаат за овие борци за слобода, во продолжение ги даваме нивните кратки биографии.

1) Ибе Паликуќа е една од седумте партизанки од Македонија прогласени за народни херои на Југославија и, заедно со Фана Кочовска – Цветковиќ, е една од најмладите народни херои во цела Југославија. Родена е во Дебар, во 1927 година, во семејство од средната класа. Татко и бил оца. По завршувањето на основното училиште, останува дома, како повеќето албански девојки на нејзина возраст. Нејзините ја подготвуваат да биде домаќинка.

За време на Втората светска војна, нејзиното семејство е антифашистички ориентирано, а брат и' Ештреф бил активно вклучен во народноослободителното движење. Таа како пионер ја добива првата задача како курир да носи писма и да пренесува илегалци. Сè повеќе се ангажира, чита и растура летоци. Во 1942 година ја примаат за член во СКОЈ, а во јуни 1943 година станува член на КПЈ. По ослободувањето на Дебар во септември 1943 година, Ибе деноноќно е во акција. Кога партизаните се повлекуваат од Дебар, Ибе заминува со нив и стапува во единиците на НОВ и ПОМ. Меѓутоа, Партијата ја враќа во Дебар, во илегалата, во својство на член на Месниот комитет на КПЈ за Дебар. Нејзината политичка работа се одвива меѓу женската младина. За да не падне во рацете на непријателот или да биде убиена, Месниот комитет го одобрува нејзиното стапување во партизани. Ибе се истакнува како партизанка и на 6 август 1944 година станува заменик-комесар на чета во Четвртата албанска бригада.

Во една борба на бригадата против балистите, на периферијата на Кичево на 20 септември 1944 година, при пробивот на партизаните таа е во последната група. Во борбата против балистите меѓу селата Премка и Шутово, Ибе е тешко ранета и по два дена им подлегнува на раните во селото Шутово, Кичевско.¹⁶⁶

2) Лиман Каба, исто како и Ибе Паликуќа, е роден во Дебар, во 1924 година. Потекнува од сиромашно семејство коешто се зани-

¹⁶⁶ „Македонска енциклопедија“, МАНУ, Скопје, 2009, 1111 стр.

мавало со земјоделие и сточарство. Завршил основно училиште на српско-хрватски јазик, а по италијанската окупација во 1941 година учел во гимназијата во Приштина. Таму тој дејствувал на организирањето на антифашистичката младина, поради што во 1942 година двапати бил апсен. Избегал од Приштинскиот затвор и се вратил во Дебар, каде исто така дејствува како организатор на народноослободителното движење. Неговата куќа била центар за илегалните партиски состаноци на активистите на КПЈ и во неа Кузман Јосифовски – Питу го формирал Месниот комитет на КПЈ во Дебар.

Во февруари 1943 година, поради економски причини, отишол во Тирана.¹⁶⁷ Во мај истата година станал борец на албанскиот партизански одред „Дајти“. Извесно време со партизанската единица престојувал во Дебарско и на теренот на Пешкопеја. По капитулацијата на Италија на 8 септември 1943 година, пристигнал во слободниот Дебар и бил назначен за заменик политички комесар на чета при командата на градот. При формирањето на Четвртата Албанска бригада стапил во нејзините редови, а подоцна бил примен за член на КПЈ. Војувал на териториите на Албанија, Македонија, Србија, Босна и на крај Хрватска. Како заменик политички комесар на баталјон на Петнаесеттиот (македонски) корпус на НОВЈ загинал во борба со четнички сили на Сремскиот фронт во западна Славонија.¹⁶⁸

3) Бајрам Шабани, како што спомнавме и претходно, е првиот партизан Албанец кој загинал во НОВ на Македонија. Роден е во селото Липково, Кумановско, на 14 октомври 1922 година.¹⁶⁹ Потекнува од сиромашно селско семејство кое немало доволно земја за обработување. Сирак од шестгодишна возраст, од својата петнаесетта година работел во Куманово како земјоделски и градежен работник и како ковач. Во 1939 година се вклучил во синдикалното движење, а во летото 1941 година станал член на СКОЈ.¹⁷⁰

¹⁶⁷ Sado Name, "Liman Kaba", "Flaka", Shkup, 1978, 24.

¹⁶⁸ „Македонска енциклопедија“, *op. cit.*, 655.

¹⁶⁹ *Ibid.*, 1643.

¹⁷⁰ Јордан Цеков – Дане, „Загинаа за слободата на Македонија“, „Графотекс“, Куманово, 2001, 43- 45.

Во септември 1941 година Шабани е дел од групата која, по наредба на кумановската партиска организација, го проучува просторот на делување на Карадачкиот партизански одред. При престојот на групата во селата, Шабани на албански јазик ги убедува своите соговорници дека бугарската власт е ненародна и дека ги пљачкосува и Албанците и Македонците.¹⁷¹

На 12 октомври 1941 година, кога се формира Карадачкиот партизански одред, Шабани станува борец на одредот. Загинал по два дена, во борба со бугарската војска и полиција во атарот на с. Белановце, Кумановско, држејќи отстапница на своите другари. Во моментот кога ја фрлил последната бомба, бил погоден од митралески оган и паднал мртов.

5.3 ОСЛОБОДУВАЊЕТО НА КИЧЕВО И ДЕБАР

Дебар и Кичево претставуваат посебно поглавје на НОВ во Македонија. По капитулацијата на фашистичка Италија на 8 септември 1943 година, овие два града беа ослободени од партизанските сили, нешто што не се случи во останатите градови во Македонија. Особено е маркантно ослободувањето на Дебар, но и периодот на слободен Дебар како еден од најзнаменитите настани во НОВ на Македонија, но и пошироко. Овој град цели 69 дена беше во рацете на НО власти, цели 69 дена беше слободен. Напати се јавувале поситни проблеми со раководењето на градот, меѓутоа проблемите не биле долготрајни. И ослободувањето на Кичево претставува значајно поглавје од историјата на НОВ на Македонија, но и на народностите коишто живеат во тој град. Важно е да се нагласи дека и во двата града НО сили според политичко убедување биле интернационалисти и војувале против Италијанци, Германци, Албанци, Бугари итн. Следуваат најзначајните мигови од борбите за слобода и еднаквост на граѓаните на Дебар и Кичево.

¹⁷¹ Ibid., 45.

5.3.1 Ослободувањата на Дебар

Во Втората светска војна, италијанските и бугарските фашисти, поддржани од квислиншки структури хараат низ Дебар и Дебарско со големоалбанска и фашистичка пропаганда, но пред сè националистичка пропаганда. Се прават митинзи од страна на фашистите и нивните квислиншки сојузници. Народот постојано се задојува со омраза. Меѓутоа, со зацврстувањето на Комунистичката Партија на Македонија и создавањето на добро структурирани организации во Дебар, реториката на омразата на Македонците и Албанците се намалува, додека се зголемуваат активности кои одат во прилог на соживотот помеѓу сите народности во Дебар и Дебарско. Нудејќи ја единствената алтернатива во тоа време, културна и политичка, Комунистичката партија активно пропагира соживот, нарекувајќи ги сите луѓе браќа.¹⁷² И покрај повиците на балистите и на италијанските фашисти за хомогенизација на сите Албанци во редовите на балистите и жандармеријата, многумина Албанци и Турци местото си го наоѓаат во Народноослободителната борба.¹⁷³

Со капитулацијата на Италија се отвора можност за поголема пробивност, стратешка реструктурираност и поширока воена консолидација на единиците на НОВ. Во градовите со коишто управувале италијанските фашисти, сега НО сили имаат шанса да се наметнат и да ги освојат, но и да управуваат со нив.

Во Дебарското подрачје, во тој период дејствуваат силите на Дебарскиот партизански баталјон со кој командуваше Хаџи Леш. За капитулацијата на Италија се дознава во раните утрински часови на 8 септември 1943 година. Дента кога капитулираше фашистичка Италија, командантот на Дебарскиот партизански баталјон Хаџи Леш¹⁷⁴ се наоѓа во селото Лабинот (Албанија), каде што заседава

¹⁷² Глигор Тодоровски, „Западна Македонија за време на окупацијата (1941-1944)“, ИНИ, Скопје, 1998, 16-17.

¹⁷³ Ibid., 66.

¹⁷⁴ Хаџи Леш (Област Дебар, Албанија, 1913 - Тирана, 1998) бил албански комунист, учесник во НОВ на Албанија, генерал-мајор и претседател на НР Албанија. Прогласен е за народен херој на Албанија.

Втората конференција на Антифашистичкиот народноослободителен фронт на Албанија. На денот на капитулацијата на Италија, четата Грика е Вогл, од составот на Дебарскиот партизански баталјон, заедно со политичкиот комесар Ахмед Јегени влегува во Дебар.¹⁷⁵ Јегени бара од командантот на италијанската дивизија „Фиренца“, Алдо Аци, да му се предадат воените ефективи на Дебарскиот партизански баталјон со обврска италијанските војници да бидат обезбедени со храна и сигурен транспорт за премин до Италија. А доколку истите посакаат, можат да им се придружат на партизаните. Алдо Аци ги прифаќа овие барања по што Дебар станува слободен.

Попладнето истиот ден во Дебар доаѓа Крсте Црвенковски. Преговара со претставниците на Дебарскиот партизански баталјон (Нијази Ислами и Сотир Вулкани) за поделба на воениот плен од италијанските воени сили меѓу македонските и албанските партизански единици. Кај претставниците на Дебарскиот партизански баталјон имало мала резервираност, но на крај прифатиле. Воениот плен се состоел од муниција и едно возило. Пленот се дели на сите партизански единици во Македонија, со што тие ги зголемуваат капацитетите за борба против непријателот.

На 16 септември¹⁷⁶ е избран нов Народноослободителен одбор во кој влегоа: Шех Љатифи – претседател од Ѓорице, Суљ Бахоли – секретар, додека членови се: Едип Тршана, Музафер Калаџиу, Хаки Шеху, Муса Мулаи, Шабан Стрезимири, Стефан Макеларски¹⁷⁷, Марко Шулајковски, Блаже Илиовски, Јашар Алили¹⁷⁸ и др.

Во тој период во Дебар има и 2.000 души башибозук којшто биле понесени од страна на албанските поглавари (бајрактари) од дебарското подрачје. Крсте Црвенковски на 21 септември му пишува на Светозар Вукмановиќ – Темпо дека власта во Дебар се дели со некои бајрактари, што според него не е добра работа.¹⁷⁹ Меѓутоа, недораз-

¹⁷⁵ „Слободните територии во Македонија 1943“, оп. cit., 139.

¹⁷⁶ Ibid., 488.

¹⁷⁷ Ibid., 140.

¹⁷⁸ Глигор Тодоровски, оп. cit., 57.

¹⁷⁹ „Слободните територии во Македонија 1943“, оп. cit., 141.

бирањето брзо се надминува. Се сметало дека доколку Хаџи Леши би бил присутен, би ја разрешил настанатата ситуација и тензија во Дебар. Меѓутоа според некои историчари и учесници во НОВ, проблемот и не бил толку едноставен за решавање.

Склучениот договор помеѓу НОД на Албанија и бајрактарите, од страна на бајрактарите се испочитувал, но НОД на Албанија на конференцијата во Лабинот го раскинува договорот за ослободување на териториите од фашистичкиот окупатор, затоа што тој на балистите (бајрактарите) им припишува заслуги за коишто тие не се избориле. Меѓутоа, не само НОД на Албанија, туку и НОД на Македонија потпишува договор за соработка со балистите во акциите против фашистичките окупатори. На крај НОД на Македонија не е благовремено известено за раскинувањето на договорот на НОД на Албанија и балистичките претставници, што всушност е и причина за забуната. Според историчарот Љутви Руси, дури и НОД на Македонија и дебарскиот штаб да знаеле за раскилот на договорот, тие не би можеле да интервенираат. Бројноста на балистичките сили во тој момент била многу поголема отколку онаа на припадниците на НОД трупи.¹⁸⁰

Во првите денови на октомври беше избран нов состав на НОО во состав: Хаки Стрмили – претседател, Суљ Бахоли – секретар, Едип Тршана, Музафер Калајџиу, Даут Љангу, Јусуф Стразимири, Дилавер Керлуку, Далип Туркеши, Стефан Макеларски, Аго Насуфи, Ариф Бесатари, Фадил Абдурахман Хоџа, Сали Белчишта, поп Вељо, Ангеле Зафировски, Марко Алексовски, Митре Велевски, Хаки Поуми, Зеки Аголи и Муса Мулаи - сите членови.¹⁸¹ Овој нов состав на НОО е избран веднаш после враќањето на Хаџи Леши во Дебар од конференцијата во Лабинот и со тоа се зацврстува правото на учество во локалната власт на сите народности од Дебар. Новиот состав е и одговор на претходно настанатата тензија во градот каде власта беше поделена помеѓу припадниците на НОД и бајрактарите.

¹⁸⁰ Ibid., 234-235.

¹⁸¹ Ibid., 142.

Со ова се дава до знаење дека власта во Дебар ќе биде организирана според принципот и духот на интернационализмот, каде сите граѓани од тоа место би учествувале рамноправно во органите на власта.

По ослободувањето на Дебар, албанските партизански единици ја ослободија и Пешкопеја, град оддалечен само 25 км од Дебар. Дебарските бајрактари, заедно со своите сили, по протерувањето од Дебар на 16 септември 1943 година, ги нападнаа партизанските сили во Пешкопеја со цел да го преземат овој град и да создадат погодна почва за напад на партизанските единици кои го држеа Дебар. Во одбраната на Пешкопеја учествуваше и Шарскиот (косовски) партизански одред составен од Црногорци, Срби и Албанци, кои пред да капитулира фашистичка Италија се наоѓаа по италијанските затвори во Албанија. По четиридневна херојска борба реакционерните сили претрпеа тежок удар од страна на партизанските единици.¹⁸²

Еден месец по заземањето на слободната територија во Кичево, на 31 октомври 1943 година балистичките групи заедно со германски единици го напаѓаат и Дебар.¹⁸³ Борбите траат четири дена. На 3 ноември во градот пристигнува албанската партизанска чета „Слова“, која со единиците на Аќиф Леши веднаш се вклучува во борбата против непријателот.¹⁸⁴ Капетанот Ридел и поручникот Лис (од британската сојузничка мисија) коишто биле на три километри од градот (во селото Клобочиште), заедно со неколку албански бајрактари, оваа борба на партизаните и балистите ја нарекле „братоубивствена“ борба. Ова е доста индикативно и за она што самата студија сака да го покаже. Имено, за време на Втората светска војна, нештата не биле црно-бели. Факт е дека албански квислиншко-реакционерни трупи постоеја во голем број, но исто така факт е дека постоеја и Албанци прогресивци коишто беа дел од народноослободителната војска и стоеја рамо до рамо со нивните македонски, српски, црногорски, грчки пријатели и ревносно го бранеа идеалот на братството

¹⁸² Ibid., 147.

¹⁸³ Ibid., 149.

¹⁸⁴ Ibid.

и единството. И беа против квислиншко-реакционерните трупи, па макар тие имале иста етничка припадност како и нив.

На 4 ноември, поради големите загуби, балистичките одреди се повлекуваат од Дебар, но набрзо потоа германската војска и нејзините балистички сојузници повторно напаѓаат на слободниот Дебар. Новиот напад започнува на 16 ноември во попладневните часови. Овој пат непријателот бил поброен. Над 4.000 балисти и Германци учествувале во овој напад,¹⁸⁵ додека партизаните имале околу 600 борци. Обрачот околу градот се стегаше. Германците приквечерина решаваат да го бомбардираат целиот град, додека штабот на Дебарскиот партизански баталјон донесе одлука да се напушти градот. Околу 22 часот партизанските сили ја преминуваат реката Дрим и пристигнуваат во близина на селото Октишани. После 69 дена слобода, Дебар повторно падна во раце на окупациските сили.¹⁸⁶

Народноослободителните сили прво се повлекуваат во Албанија, а дел од четите паѓаат во заседа во селото Мелничани во близина на Дебар. Се извлекуваат од заседата, меѓутоа во битката со балистите загнуваат Вели Колеци и Војо Топатовиќ од Црна Гора.¹⁸⁷ Ова уште еднаш сведочи за интернационалниот карактер на народноослободителната борба. Потем, партизаните се повлекуваат преку Караорман, Пустец, Реово, сè до Егејска Македонија, од каде преминуваат во Јужна Албанија. Инаку, ова повлекување се случува под водство на Хаџи Леши.

Во летото 1944 година повторно дошло до заеднички борбени дејствија на партизанските единици од Македонија и Албанија во Дебар и Дебарско. Тоа лето партизанските единици двапати го нападнале Дебар. При првиот напад, извршен на 9 јули, Првата македонска бригада и Првата косовска бригада извршија напад на градот, а Првата албанска бригада доби задача да го обезбедува патот Струга-Дебар. Вториот напад на Дебар, кој бил извршен на

¹⁸⁵ Ibid., 495.

¹⁸⁶ Ibid., 153-154.

¹⁸⁷ Kodra, op. cit., 202-203.

1 август,¹⁸⁸ заедно го извеле Првата македонска и Првата албанска бригада, додека Првата косовска бригада била задолжена за обезбедување на патот Струга-Дебар.¹⁸⁹ Како што наведува Илија Топаловски, првиот напад на Дебар бил извршен за да се привлечат силите на непријателот и на тој начин да им се даде „братска помош на единиците на албанската НО војска“, кои воделе борба против германските и балистичките сили на фронтот кај Пешкопеја. Вториот напад врз Дебар, пак, Топаловски го оценува како „вистински една голема манифестација на братството меѓу нашите два народи“ при што во борбите „Македонец и Албанец, паѓајќи тука еден до друг, со крф го запечатија меѓусобното братство.“¹⁹⁰ По овој втор напад на Дебар, Првата косовска бригада преку Албанија тргнала за Косово. Кога стигнала во Пешкопеја, оваа бригада составена од Срби, Црногорци и Албанци, по барање на штабот на албанскиот корпус, била ангажирана во борбите против германските сили на фронтот помеѓу Дебар и Пешкопеја. При тоа, таа, во содејство со албанските единици, успеала да го задржи непријателот кој од Дебар продираше кон Пешкопеја и да го принуди да се повлече кон Дебар.¹⁹¹

Иако овие двата напади на Дебар завршија неуспешно, наскоро Дебар конечно бил ослободен од непријателските сили. Кога и како дошло до тоа, нема лесно достапна информација во македонската историографија. Но, тоа сигурно се случило во периодот од август до ноември 1944 година, односно во периодот од вториот напад на Дебар до конечното ослободување на цела Македонија. Доста веројатно е дека тоа се случило во првите денови од септември 1944 година.¹⁹² При тоа, Дебар веројатно е ослободен со заедничка акција на партизанските единици од Албанија и Македонија.

¹⁸⁸ Тодор Чепрегенов и др. (ур.), „Ослободувањето на федерална Македонија: документи“, ИНИ, Скопје, 2005, том 3, 26, 28 и 29.

¹⁸⁹ Крсте Црвенковски и др. (ур.), „Првата македонско-косовска ударна бригада на братството и единството“, „Култура“, Скопје, 1958, 123-125 и 369-373. Ивановски, *op. cit.*, 115-122. Миле Тодоровски, *op. cit.*, 186-187.

¹⁹⁰ Топалоски, *op. cit.*

¹⁹¹ Црвенковски, *op. cit.*, 125.

¹⁹² Чепрегенов, *op. cit.*, 46.

5.3.2 Ослободувањата на Кичево

Кичево неколкупати било заземано од партизаните пред конечно да биде ослободено во ноември 1944 година. Првиот пат Кичево беше слободно од 11 септември до 2 октомври 1943 година, цели 21 ден, вториот пат од 1 до 6 ноември 1943 година, а третиот и четвртиот пат, непосредно пред конечното ослободување, на 1 септември и на 9 октомври 1944 година.

По капитулацијата на фашистичка Италија, нејзините војници се повлекле од Кичево, по што на 11 септември 1943 година партизаните влегле во Кичево. Тогаш Кичево станува дел од големата слободна територија, која се протегала на регионот Дебарца-Копачка-Маврово-Бистра и која, покрај Кичево, го опфаќала и Дебар.¹⁹³ Влегувањето на партизанските единици во Кичево било доста впечатливо и целосно во духот на интернационализмот. Илија Топаловски пишува дека „при влегувањето на нашите снаги в град, целиот народ беше излезен на 5 километри пред Кичево и фрлајќи цвеќиња и пеејќи борбени македонски и албански песни, ги дочека нашите борци. Тие историјски моменти ќе останат за секогаш длабоко врежани во срцата на сите чесни Македонци и Албанци“.¹⁹⁴

По ослободувањето, во Народноослободителниот совет на Кичево биле избрани Ахмед Хоџа, Скендер Прешева, Реџеп Зајази и др., додека со воената команда на почетокот управувале Хамди Дема – командант, Реџеп Зајази – заменик, Умер Доми – Љума – комесар и Борис Алексовски заменик политички комесар.¹⁹⁵

По повод ослободувањето на Кичево, Штабот на Првата оперативна зона на 11 септември 1943 година издава Проглас за воспоставување органи на народна власт. Овој проглас, напишан од командантот на Штабот на Првата оперативна зона Хамди Дема, има рефлексии коишто според контекстот но и времето во коешто се пишувани се

¹⁹³ Чакарјаневски, *op. cit.*, 96-97.

¹⁹⁴ Топалоски, *op. cit.*

¹⁹⁵ Kodra, *op. cit.*, 186-187.

подлабоки дури и од Рамковниот договор. Во него, меѓу другото, стои дека (1) Кичево е преземен во рацете на македонско-албанските народноослободителни војски. (6) На секој локал ќе се стават македонски и албански знамиња. (10) Највисоката власт ќе биде македонско-албанскиот народно-ослободителен комитет, која ќе биде привремена додека не се избере нов комитет на демократски начин и слободни избори. (13) Привремената власт ќе биде составена од Македонци и Албанци.¹⁹⁶ Известувањето од Главниот штаб зборува со голем восхит и пофалба за соработката помеѓу Албанците и Македонците, но и пофалба на слободата секој да може да ужива во слободата на истакнување на своите културни обележја. Така, во известувањето стои: „Одново во нашето Кичево се веат славните знамиња на Крушевската република и Скендер бег“¹⁹⁷.

Интересен е договорот за соработка помеѓу претставниците на Главниот штаб на НОВ и ПОМ и водачот на кичевските балисти, Мефаил Шеху. Соработката се однесувала на одбраната на тогашната граница кон бугарската окупациска зона. Мефаил Шеху дал беса дека ќе соработува со партизаните¹⁹⁸ и со својата единица бил распореден на тогашната граница со Бугарија над селото Премка.¹⁹⁹ Според Масар Кодра, после митингот одржан во Кичево и Кичевско, 500 души млади Албанци се приклучиле на народноослободителната војска, меѓутоа со таа чета командувал Мефаил Шеху.²⁰⁰

Целата оваа ситуација може да предизвика чудење. Како тоа партизаните да создаваат какви било сојузи со сојузникот на окупаторот? Како тоа оние против коишто се бореле до тој момент, да им станат сојузници? Водачите на народноослободителната војска ги претпоставувале реперкусиите но и историјатот на Мефаил Шеху и неговите политички ставови. Претпоставувале дека Мефаил Шеху

¹⁹⁶ Христо Андонов Полјански, „Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава“, Универзитет Кирил и Методиј, Скопје, 1981, 533-534.

¹⁹⁷ Ibid., 494.

¹⁹⁸ „Слободните територии во Македонија 1943“, op. cit., 247.

¹⁹⁹ Чакарјаневски, op. cit., 56.

²⁰⁰ Kodra, op. cit., 189.

никогаш не би додржал во сојуз со партизаните (комунистите). Тоа не го дозволува ниту идеолошката принципиелност. Мефаил бил националист кој сметал дека Кичево припаѓа на Албанија и дека со Кичево треба да управуваат само и само Албанци. Додека ставовите на лидерите на народноослободителната војска биле дијаметрално спротивни. Таа принципиелност не може да се прегазии. Борбата на партизаните се водела за слобода на сите народи и за учество на сите народи во локалната и централната власт. Доколку во Кичево живеат Македонци и Албанци, тогаш и едните и другите ќе имаат претставници во власта, било тоа да е локална или централна.

Обидот да се привлече Мефаил со неговите воени единици беше во склоп на обидите на КПМ и военото раководство на НОВ, во летото и есента 1943 година, да ги привлечат кон себе и оние сили од редовите на бајрактарите кои барем се декларираа за антифашисти или беа проанглиски ориентирани. Со овој план се имаше за цел и албанските националистички сили, расположени против окупаторот, да ја прифатат заедничката борба против окупаторот.²⁰¹ Инаку, случајот со Мефаил не е прва и единствена соработка на народноослободителната војска и балистичките групи. Слична соработка имало помеѓу Џемо Хаса и партизанските одреди во Западна Македонија, особено во Мавровско-гостиварскиот крај во јуни 1943 година. За истакнување е договорот на Џемо Хаса со Томо Ѓелај – Шумски,²⁰² кој сепак не траел повеќе од три дена.²⁰³ Договорот предвидувал ненапаѓање на балистичките групи и партизаните. Имало идеја и за заедничко влегување во Гостивар на Џемо и неговите чети заедно со

²⁰¹ Миле Тодоровски, *op. cit.*, 182-183.

²⁰² Том Ник Ѓелај - Шумски (1914-1943) е еден од најзначајните партизани Албанци кои учествуваа во НОВ на Македонија. Роден е во селото Рајол, Скадарско, Албанија. Во 1941 година пристигнал во Гостивар. Работел како шумар, по што го добил и илегалното име Шумски. Тука се вклучил во НОВ на Македонија. Особено бил активен во организирањето на албанското население во НОВ. Бил заменик командант на Мавровско-гостиварскиот партизански одред „Кораб“. При формирањето на Првата оперативна зона на НОВ и ПОМ, назначен е за заменик командант на зоната, а потоа и за командант на Кичевскиот баталјон, формиран во слободното Кичево на 23 септември 1943 година. Во борбата со балистите во ноември 1943 година бил тешко ранет и по два дена починал. („Слободните територии во Македонија 1943“, *op. cit.*, 152).

²⁰³ Kodra, *op. cit.*, 188.

партизанските единици, меѓутоа не дошло до усогласување поради националистичкиот пристап на едната страна и интернационалистичкиот на другата. Тоа генерално е период кога и балистичките групи се вртат против италијанскиот окупатор и се борат против него.²⁰⁴ Овие сојузи со балистите колку и да се краткотрајни имаат своја инструментална цел. Целта е борба и победа над онаа најкрупна инстанца на моќ. Откако таа инстанца ќе се победи, потем полесно ќе биде да се победат останатите непријателски сили.

На денот кога балистичките трупи заедно со германските окупациони сили го напаѓаат Кичево,²⁰⁵ истакнати поединци од Кичевско како Хаџи Садику, Хаџи Ибиши, Реџеп Сопи, Ахмед Садику, Исмаил Максuti и Мустафа Ејупи (сите со потекло од Кичевскиот крај) му испраќаат протесно писмо на Мефаил Шеху, нарекувајќи го човек којшто ја гази дадената беса на целиот кичевски народ и човек којшто сака да пролее невина братска крв.²⁰⁶ Имено, Мефаил, кога започнале нападите на балистичките сили, предводени од Џемо Хаса, на слободната територија во Кичево, без да знаат партизаните, преминал на страната на балистите.²⁰⁷ И од зад грб ги нападнал позициите на партизаните кои го бранеле Буковик. Овој напад бил уште поподол ако се има предвид дека Мефаил зел обврска во случај на напад од Гостивар од страна на Џемо, неговите луѓе да им помогнат на партизаните.²⁰⁸

Соочени со посилниот непријател, партизанските единици се принудени да се повлечат од Кичево, но по еден месец, на 1 ноември 1943 година, единиците на баталјоните „Мирче Ацев“, Кичевскиот баталјон, баталјонот на Томо Ѓелај – Шумски, косовските баталјони „Рамиз Садику“ и „Боро Вукмировиќ“ повторно (по втор пат) го ослободуваат Кичево. Битките се многу тешки, но повторно се извојува победа.²⁰⁹ Вреди да се истакне дека во овие битки за ослободување на

²⁰⁴ Xhemaili, op. cit., 192.

²⁰⁵ Чакарјаневски, op. cit., 60-61.

²⁰⁶ „Слободните територии во Македонија 1943“, op. cit., 146-147.

²⁰⁷ Ibid., 248-249.

²⁰⁸ Црвенковски, op. cit., 60.

²⁰⁹ Чакарјаневски, op. cit., 64-65.

Кичево, покрај македонско-албански единици, учествувале и, како што пишува во извештаите на Главниот штаб на НОВ и ПОМ, „братските косовски баталјони“.²¹⁰ Во наредните денови се ослободуваат и неколку кичевски села, помеѓу кои и селото Зајас, родното место на Мефаил Шеху. Во борбите во Зајас, командантот на баталјонот Томо Ѓелај е тешко ранет и после два дена им подлегнува на раните.²¹¹ На 14 ноември 1943 година, еден дел од борците на Првата македонско-косовска бригада,²¹² која што била со мешан етнички состав, предводени од командантот Миха Михајловски ја нападнале касарната во Кичево. Германските трупи возвратиле со оган, после кратко време партизаните се повлекуваат без загуби. Истиот период (16 ноември) Првата македонско-косовска бригада ги напаѓа позициите на непријателот кај селата Кленовец и Извор. Војувала против Германците и балистите. Во овие борби, бригадата имала седум мртви и десет ранети борци.²¹³

Следната година, по двата неуспешни обиди за конечно ослободување на Кичево во септември и октомври, во раните утрински часови на 15 ноември започнуваат борбите за конечното ослободување на Кичево. Како што пишавме погоре, Шестата и Седмата Македонска бригада и Четвртата Албанска бригада го скршиле отпорот на балистите и го ослободиле Кичево.²¹⁴ Тешки борби се воделе во селото Зајас. Таму Шестата Македонска бригада и Четвртата Албанска бригада со тешки борби до попладневните часови успеале да го заземат селото и да преминат кон Гостивар.

Така Кичево, после повеќекратни битки се ослободува, за тоа придонесуваат сите народности и граѓани на овие краишта. Слободата е скапо нешто, тешко се стекнува и лесно знае да го снема. Тоа го сфатиле и борците на НОВ и така заеднички ги глорификувале сите моменти на НОВ и братската желба за подобро утре.

²¹⁰ Xhemali, op. cit., 192.

²¹¹ Чакарјаневски, op. cit., 60-61.

²¹² „Слободните територии во Македонија 1943“, op. cit., 146-147.

²¹³ Ibid., 248-249.

²¹⁴ Црвенковски, op. cit., 60.

5.4 СОРАБОТКАТА НА НАРОДНООСЛОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕЊЕ НА МАКЕДОНИЈА И АЛБАНИЈА

Во текот на НОВ не соработувале само Македонците и Албанците од Македонија. Покрај тоа што во редовите на партизаните заедно се бореле Македонци и Албанци (се разбира, заедно и со другите), имало и соработка помеѓу народноослободителното движење на Македонија и Албанија. Македонските партизански единици се префрлале во Албанија, албанските во Македонија, било со намера да се спасат од побројниот непријател и да здивнат од борбите или, со своето делување, да го поттикнат народноослободителното движење во соседната земја.

Соработката на партизанските единици од Македонија и Албанија била најголема во регионот на Дебар и Дебарско. Согласно договорот што го постигнале делегатите на комунистичките партии на Југославија, Грција и Албанија на 20 јуни 1943 година,²¹⁵ партизанска чета од Албанија под команда на Хаџи Леши, кој уживал голем углед кај албанското население,²¹⁶ требало да премине на територијата на Првата оперативна зона на НОВ на Македонија со цел албанското население да се придобие за поддршка и учество во НОВ на Македонија. Ова и се реализирало па Хаџи Леши со чета од 150 партизани, припадници на Дебарскиот (пешкопејскиот) партизански баталјон од Албанија дејствувал во Дебарско и Кичевско во периодот од август до ноември 1943 година,²¹⁷ односно во периодот кога на тој простор се формирани слободни територии. Овде нема да се задржиме поподробно на оваа тема, зашто повеќе детали за тоа наведовме погоре, каде што исто така спомнавме за заедничките напади на Дебар во летото 1944 година и за учеството на Првата косовска бригада во борбата на фронтот помеѓу Дебар и Пешкопеја во Албанија во истиот период.

²¹⁵ Svetozar Vukmanovic – Tempo, "Borba za Balkan", "Globus", Zagreb, 1981, 85.

²¹⁶ Ibid., 105-106.

²¹⁷ Миле Тодоровски, op. cit., 186. „Македонска енциклопедија“, op. cit., 796.

Погоре спомнавме за уште еден случај на префрлање на партизанска единица во соседната земја. Имено, видовме дека во јули 1944 година на Бистра, близу Беличица, неколку дена престојувала Првата албанска бригада, која се одмораше по тешките битки што ги водеше во Албанија и на која беличичани и' ја обезбедиле потребната храна додека била во реонот на селото. Кратко време пред тоа, во мај 1944 година балистите на Аќиф Речани убиле двајца истакнати дејци на народноослободителното движење од Беличица,²¹⁸ но повторно го гледаме тој однос, несфатлив од националистички аспект: иако „Албанци“ кратко време пред тоа убиле двајца нивни соселани и константно ги подложувале на терор, тие им носеле храна на „Албанци“. Се разбира, тие при тоа не гледале низ националистички очила, па во првите не гледале Албанци, туку балисти, а во вторите повторно не гледале Албанци, туку партизани. Тоа што ова е несфатливо за националистите, не го прави случајот помалку реален.

Првата албанска бригада престојувала една недела и во Дебарца во време кога фашистичките сили во Албанија имале поведено голема офанзива против неа.²¹⁹ Од албанска страна, пак, му било предложено гостопримство на Крушевскиот партизански одред, на кој му било дозволено да премине на албанска територија за да ја преживее тешката зима во 1943 година.²²⁰

Ваков бил случајот и со Битолско-преспанскиот партизански одред „Даме Груев“. На 19 декември 1942 година политичкиот комесар на овој одред, Јосиф Јосифовски – Свештарот, бил во Корча каде постигнал договор со Месниот комитет на КП Албанија за Корча овој одред да престојува во етнички македонските села во Мала Преспа, Албанија. При тоа на одредот му била ветена поддршка од албанските комунисти. На територијата на Мала Преспа одредот пристигнал кон крајот на декември 1942 година и останал таму два

²¹⁸ Карајанов, *op. cit.*, 13-14. Се работи за Гаврило Несторовски и Цветко Методиоски.

²¹⁹ Црвенковски, *op. cit.*, 161.

²²⁰ Kodra, *op. cit.*, p. 171.

месеци, до крајот на февруари 1943 година.²²¹ Посебно важно е да се нагласи дека согласно договореното, одредот требало да го посети и селото Прогун, населено со Албанци, за да види албанскиот народ дека и другите народи се борат против фашизмот.²²² Оваа посета била и остварена, веднаш по префрлањето на одредот на албанска територија. Имено, во тоа село одредот престојувал два дена на почетокот на јануари 1943 година.²²³ Додека одредот бил во Албанија, надлежниот Градски комитет на КПЈ испратил писмо до него во кое се повикуваат партизаните да се вратат во Македонија за, меѓу другото, да ги споделат стекнатите искуства.²²⁴

Во есента 1943 година партизаните од Албанија дошле во „возвратна посета“ во делот од Преспа во Македонија. Откако во Преспа се појавила балистичка единица, предводена од Муса Крани, партизанските одреди кои делувале во тој регион, Битолскиот одред „Гоце Делчев“ и Преспанскиот одред, оцениле дека, иако можат и самите да ја ликвидираат оваа единица, далеку подобра е, од антинационалистички аспект, тоа да го направат заедно со албанските партизани. Со таа цел, во Корча беа испратени Живко Стефановски и Ристо Ставревски, кои таму воспоставиле врска со Зија Ракицка – Битински и со командантот на баталјонот „Фуад Бабани“, Дефит Цргоња. Било договорено Зија Битински со една чета од баталјонот да замине за Преспа. Кога стигнале таму, на 7 октомври 1943 година Битински им се обратил на селаните од Крани и Арвати на албански јазик, при што ја разобличил демагогијата на Муса Крани. По доаѓањето на албанската партизанска чета во Наколец, Муса Крани со неколку балисти и други негови луѓе побегнал преку Преспанското Езеро во Албанија.²²⁵

²²¹ Ѓорѓи Танковски – Лилин, Јован Д. Кочанковски, „Битолско-преспански партизански одред ‘Даме Груев’ (1942-1944)“, Друштво за наука и уметност – Битола, Битола, 1998, 150-152.

²²² Владо А. Ивановски, Ѓорѓи Танковски – Лилин, Кице Јанкуловски, „Хронологија на настаните во Преспа (1912-1944)“, ИНИ, Битола, 1995, 191.

²²³ Ивановски, Танковски, Јанкуловски, *op. cit.*, 203 стр. Танковски, Кочанковски, *op. cit.*, 153.

²²⁴ Kodra, *op. cit.*, 171.

²²⁵ Ивановски, Танковски, Јанкуловски, *op. cit.*, 253-255. Танковски, Кочанковски, *op. cit.*, 243-244.

5.5 ОД ТИРАНА, ВО СОЛИДАРНОСТ

Историјата сведочи за примери кога сочувство и револт се исказувале само во случаи кога со жртвите се споделувала етничката, верската или некоја друга припадност. Но, историјата сведочи и за други случаи, кога важно било не тоа кој каква етничка припадност има, туку тоа за што тој се залага и бори.

Добар пример за ова второто е реакцијата која ја предизвика бењењето на шестмина учесници во НОВ на Македонија кај жителите на Тирана во мај 1943 година. Според Топалоски, преку овој пример најдобро се виде „каква солидарност во борбата, колку силни стреми за единство и братство, колку голема љубов кон нашата борба [во Македонија] постојат кај албанскиот народ.“²²⁶

На 27 април 1943 година, во битката на Мавровско-гостиварскиот партизански одред „Кораб“ со балистите на Џемо Хасани кај гостиварско Ново Село биле заробени десет партизани кои набрзо потоа биле префрлени во затворот во Тирана. Бидејќи во битката биле убиени и десет балисти, Џемо Хасани од италијанските власти барал смртна казна за заробените партизани. Судот во Тирана осудил шестмина на смртни казни, а четворица на 20-годишна робија. Набрзо потоа, ноќта помеѓу 16 и 17 мај 1943 година осудените на смрт, од кои петмина Македонци и еден Србин, биле обесени во тиранскиот затвор.²²⁷

Утрото, кога останатите затвореници ги виделе обесените трупови на своите другари, цел ден пееле песни и извикувале пароли во нивна чест.²²⁸ И жителите на Тирана уште во утринските часови дознале за злосторството што го извршиле италијанските фашисти. Тоа кај

²²⁶ Топалоски, *op. cit.*

²²⁷ Обесени биле Илија Антевски – Смок, Душко Поповиќ, Христо Оџаклиевски, Раде Угриновски, Драги Тодоровски и Трифко Андоновски. Види Гале Фиданоски, „Априлскиот злостор во Ново село“, Гостивар, 1976, 7-18. и Панде Ташкоски (ур.), „Оковани во пранги: секавања на политичките затвореници, интернирци и депортирци – припадници на Народноослободителното движење на Македонија (1941-1944) од територијата која во текот на Втората светска војна беше под италијанска и германска фашистичка окупација“, „Наша книга“, Скопје, 1981, 52 и 269-275.

²²⁸ Димче Савевски, „Првоборецот и револуционер Илија Антевски-Смок“ во „Тетово и Тетовско во НОВ 1941–1945“, Тетово, 1991, кн. 2, 161.

нив предизвикало еднодушен револт и гнасење. Биле истакнати црни знамиња и речиси цела Тирана била обвинена со црно.²²⁹ Но не само тоа. Тој ден цела Тирана била на нозе.²³⁰ Нејзините жители масовно излегле на демонстрации за убиените антифашисти,²³¹ дуќаните не работеле,²³² а учениците не отишле на училиште и излегле да протестираат, заедно со останатите, со црни ленти на рацете.¹³³ Во градот комунистите растураше леток со кој најодлучно се осудувал извршениот злочин на италијанските фашисти.²³⁴ Сè било во знак на жалост, но истовремено и на протест против злосторот.

Леток на Комунистичката партија на Албанија по повод бесењето на шестмината македонски партизани²³⁵

На 17 мај фашистите обесија во Тиранскиот затвор 6 македонски патриоти. Во Тирана се подели летокот, кој го печатиме тука подолу. Учениците од училиштата, во знак на жалост, спроведоа штрајк. Да се живи! Петтата колона со некои свои агенти, божем 100% патриоти, а учениците биле само 90%, се побунува затоа што тие, пак, божем направиле злосторство против албанскиот народ! Кога би тие направиле злосторство против албанскиот народ сигурно би биле капетани во квестурата или во полицијата во Софија, во Белград или во Тирана и не ќе се бараа со свеќа од фашистичката полиција по целиот Балкан. Тие се бореа против еден непријател кој е и наш непријател, затоа тие беа наши пријатели и со своите сеќавања ни се блиски. Не може да се трпи кога го бесат твојот пријател пред вратата од куќата! Нека замолчат интригантите по кафеаните и шпекулантите со патриотизмот.

²²⁹ Марче Василевски во Ташкоски, op. cit., 52.

²³⁰ Антигона Спиrowsка – Туфа во Ташкоски, op. cit., 297.

²³¹ Топалоски, op. cit. Савевски, op. cit., 161. Милан Јовановски во Ташкоски, op. cit., 116.

²³² Топалоски, op. cit. Савевски, op. cit., 161.

²³³ Топалоски, op. cit. Савевски, op. cit., 161. Антигона Спиrowsка – Туфа во Ташкоски, op. cit., 297.

²³⁴ Топалоски, op. cit. Сарџо Исоски во Ташкоски, op. cit., 101.

²³⁵ Дејан Алексик „Душко Поповиќ - Ѓоко“, Архив на Скопје, Скопје, 1985, 345-346 стр.

Народе на Тирана, шест Македонци, борци за слобода, ги бесат денес фашистичките колачи на тиранската земја.

Народе на Тирана, на својата земја си ги видел обесени од фашистичките целати твоите почитувани синови: Шукри Ишма, Амид Шијак, Ферит Џајо и Никола Тупе; на својата земја си видел како се убиени како лавови војувајќи за слободата на Татковината: Ќемал Стефа, Војо Куши, Садек Ставелци, Џорџ Мартини, Мисто Мане, Михал Дури и други; на твојата земја сега гледаш обесени, исто така од крвавите раце на фашистичките колачи, шест деца од македонски мајки, кои војуваа, исто така како твоите синови, со иста душа на самопрегор и жртви против фашистичкиот окупатор и против предавниците, а за слобода на својата Татковина. Тероризмот извршен над тие шестмина македонски херои на албанска земја, поради истата идеја - за ослободување од фашистичкото ропство, нè прават уште повеќе да бидеме солидарни, со соседните народи нè сврзуваат со заеднички пролеаната крв. Борбата на тие херои е и наша борба, тоа е народноослободителната борба на потиснатите народи против поробувачкиот фашизам и против неговите квислинзи.

Протестираме сите заедно против ова срамно злосторство, против владата Либокова - Кол Биба, против балканските квислинзи, кои се десна рака на фашизмот на Балканот и заколнати непријатели на народите, против криминалната алијанса на предавниците Либокова - Кол, Биба - Мер, Лица - Борис - Антоанеску - Павелиќ - Недиќ, против заедницата на балканските терористи со фашистичкиот окупатор.

Долу фашистичките окупатори и нивните квислинзи!

Да живее единството на потиснатите народи во борбата за слобода!

Смрт на фашизмот - Слобода на народот!

Современиците на овој настан, покрај за подробностите на самиот настан, зборуваат и за неговото значење. Марче Василевски, еден од преживеаните затвореници, ќе напише дека „тоа беше израз на братството и солидарноста меѓу македонскиот и албанскиот народ, знак на длабока почит од граѓаните на Тирана спрема обесените македонски борци.“²³⁶ А Топалоски во својата изразито антинациона-

²³⁶ Марче Василевски во Ташкоски, op. cit., 52.

листичка статија „Нашата бригада и братството со албанскиот народ“ ја искажа својата увереност дека датумот на кој се случи сето ова „ќе остане засекогаш како најверен израз на братството меѓу нашите два народи.“²³⁷ За жал, Топалоски околу ова не беше во право. Денес солидарноста на жителите на Тирана кон обесените борци од НОВ на Македонија е речиси целосно заборавена. Сосема незаслужено. И сосема неблагодарно. Веројатно зашто им пречел на оние што сакаат соседите да ги претставуваат како крвни непријатели, а не како браќа, во најдобрата традиција на Крушевскиот манифест. Се разбира, тука се и оние што не потпаѓаат на националистичкото извртување на историјата да спречат вакви епизоди да ги проголта забравот.

²³⁷ Топалоски, *op. cit.*

Прилози

ПРИЛОГ БР. 1: Првиот слободен митинг во Тетово

Овој прв слободен митинг се одржа на ден недела на Тетовскиот плоштад во 10 претпладне.

На ден Недела се одржа голем митинг каде учествуваа: Киро Петрушевски, Ацо Петрушевски, командант и полит-командант на Главниот штаб за Македонија со другарите:

Генералот Апостолски
Борко Темелковски – Лилјакот
Началникот на ОЗН-а Полковник Цветко Узуновски
Бане Андреев
Даре Џамбазов
Стамат Дуковски, од Извршниот штаб на НОФ на Македонија

На митингот се испејаа:
Хеј Словени
Изгреј зора
Албанската химна

Прв на митингот зборуваше и ги поздрави Борко Темелковски во име на НОБ, овој повика на соживот помеѓу Албанците, Македонците и Власите. Потем, Цветко Узуновски ги поздрави присутните во име на КПМ.

Во име на Президиумот на АСНОМ зборуваше Кемал Аголи на албански јазик, овој меѓу другото кажа: „дека албанскиот народ бил манипулиран од фашистичките големоалбански идеи, искористувајќи го оружјето против своите браќа. Албанските единици, заедно со оние македонските инвестираат крв по планините за целосна

слобода за својот народ“. На крај потенцираше: „Македонскиот и албанскиот народ во Македонија треба да се заедно сплотени, за да осигураат своја еднаквост и слобода во новата македонска и југословенска држава“.

На крај партизанските единици Првата Бригада и XIV Бригада на НОВ на Југославија парадират во марш.

„Нова Македонија“, Скопје, 1944, бр.14, 4 стр.

ПРИЛОГ БР. 2: Листа на загинали Албанци учесници во Седмата албанска бригада²³⁷

1. Ајдин Абдиу, од Селце – Тетовско, убиен во Товарник на 12.04.1945.
2. Алил Беќири, од Симница – Гостиварско, убиен во Товарник на 14.04.1945.
3. Алит Хамза, од Рогле – Тетовско, убиен во Товарник на 14.04.1945.
4. Абдурахман Назмиу, од Цепчиште – Тетовско, убиен во Товарник на 14.04.1945.
5. Хисен Алиу, од Ларца – Тетовско, убиен во Товарник на 14.04.1945.
6. Азис Ајдини, од Папраник – Дебарско, убиен во Пишкаревац на 16.04.1945.
7. Али Селими, од Лешница – Тетовско, убиен во Словенска Пожега на 12.04.1945.
8. Хајрула Ахмети, од Тетово, убиен во Будровец на 16.04.1945.
9. Абдула Демири, од Челопек – Тетовско, убиен во Товарник на 12.04.1945.
10. Рахман Абдулаху, од Челопек – Тетовско, убиен во Товарник на 12.04.1945.
11. Фахредин Абази, од Врток – Гостиварско, убиен во Антуновац на 27.04.1945.
12. Гариб Алиу, од Балиндол – Гостиварско, убиен во Антуновац на 27.04.1945.
13. Авди Авдиу, од Ростуша – Дебарско, убиен во Антуновац на 27.04.1945.
14. Муса Азизи, од Прешево, убиен во Толјаво на 2.05.1945.
15. Илјаз Алиу, од Скопје, убиен во Товарник на 12.04.1945.
16. Синан Хасани, од Тетово, убиен во Антуновац на 28.04.1945.
17. Муртеза Азизи, од Тетово, убиен во Антуновац на 29.04.1945.
18. Јусуф Даути, од Горна Бањица – Гостиварско, убиен на 29.04.1945.
19. Џемил Дураку, од Челопек – Тетовско, убиен во Сесвет на 12.05.1945.
20. Сали Демири, од Папраник – Дебарско, убиен во Будровец на 15.04.1945.
21. Етем Емини, од Бухич – Прешево, убиен во Пишкаревац на 16.04.1945.
22. Изет Ејупи, од Србиново – Гостиварско, убиен во Пишкаревац на 15.04.1945.
23. Абаз Енвери, од Света Петка – Скопско, убиен во Полјана на 28.04.1945.
24. Хајредин Етеми, од Скопје, убиен во Антуновац на 26.04.1945.
25. Вехап Еворлаху, од Жировница – Дебарско, убиен во Антуновац на 26.04.1945.
26. Елез Елмази, од Франгово – Струшко, убиен во Полјана на 27.04.1945.
27. Евзи Демири, од Струга, убиен во Чачак, на 27.07.1945 (удавен во Морава).

²³⁷ На оваа листа се прикажани дел од имињата коишто загинале надвор од границите на Македонија, на Сремскиот фронт како припадници на (Четвртата) Седмата Албанска Бригада, Види Vebi Xhemaili, Shqiptarët e Maqedonisë në mbrojtje të Shqipërisë Etnike 1941-1945, Tetovë, Tringa Design, 2008, 318-323

28. Абдурахман Ештрефи, од Охрид, убиен во Будровец на 16.04.1945.
29. Фаик Зилбехари, од Ларца – Тетовско, убиен во Товарник на 12.04.1945.
30. Целадин Зеќири, од Тетово, убиен во Будровец на 16.04.1945.
31. Сервет Зулфиу, од Челопек – Тетовско, убиен во Будровец на 15.04.1945.
32. Зулфи Сервети, од Врток – Гостиварско, убиен во Будровец на 16.04.1945.
33. Нијази Зеќири, од Ларца – Ресенско, убиен во Кралево на 23.07.1945.
34. Ибрахим Идризи, од Кичево, убиен во Товарник на 12.04.1945.
35. Несим Исмаили, од Желино – Тетовско, убиен во Товарник на 12.04.1945.
36. Сабит Ибрахими, од Дологожда – Струшко, убиен во Будровец на 16.04.1945.
37. Махмут Ибрахими, од Кишава – Битолско, убиен во Будровец на 16.04.1945.
38. Алуш Ибрахими, од Скопје, убиен во Будровец на 16.04.1945.
39. Хасан Идризи, од Пирок – Тетовско, убиен во Будровец на 16.04.1945.
40. Зејнула Изети, од Теново – Тетовско, убиен во Јамарица на 2.05.1945.
41. Вели Ибрахими, од Романовце – Кумановско, убиен во Товарник на 12.04.1945.
42. Идајет Рустеми, од Желино – Тетовско, убиен во Брезовица – Приједор, Босна, на 4.12.1945.
43. Целадин Луша, од Тетово, убиен во Будровец на 16.04.1945.
44. Ферди Јакупи, од Церово – Тетовско, убиен во Будровец на 15.04.1945.
45. Мунир Кадриу, од Битола, убиен во Будровец на 15.04.1945.
46. Калаш Камбери, од Добродол – Гостиварско, убиен во Дубровец на 16.04.1945.
47. Муса Касеми, од Неговци – Дебарско, убиен во Товарник на 12.04.1945.
48. Мехмет Каримани, од Просиеница – Прешево, убиен во Јамарица на 2.05.1945.
49. Бафтиар Куртиши, од Лавци – Ресенско, убиен во Антуновац на 27.04.1945.
50. Кенан Мефаили, од Битола, убиен во Будровец на 16.04.1945.
51. Шаип Максуги, од Огњац – Скопско, убиен во Товарник на 12.04.1945.
52. Селим Муртезаи, од Ларци – Тетовско, убиен во Будровец на 16.04.1945.
53. Рахми Мехмедалиу, од Ливадиште – Струшко, убиен во Товарник на 12.04.1945.
54. Малиќ Шеху Каил, од Кукс, убиен во Пишкаревац, на 16.04.1945.
55. Авди Муртезаи, од Стрмница – Тетовско, убиен во Будровец, на 16.04.1945.
56. Мустафа Јахја, од Батинце – Скопско, убиен во Антуновац, на 26.04.1945.
57. Баки Мехмети, од Желино – Тетовско, убиен во Антуновац, на 28.04.1945.
58. Фејзула Муслиу, од Дебарца – Тетовско, убиен во Крижа, на 05.05.1945.
59. Тома Маника, од Грапеш – Корча, убиен во Антуновац, на 26.04.1945.
60. Кани Нухиу, од Тетово, убиен во Пишкаревац, на 16.04.1945.

61. Гафур Нуредини, од Челопек – Тетовско, убиен во 26.04.1945, во Антуновац.
62. Абдула Незири, од Тетово, убиен во 02.05.1945 на Јамарица.
63. Махмуд Османи, од Тетово, убиен во 16.04.1945 на Пишкаревац.
64. Осман Османи, од Србиново – Гостиварско, убиен во 16.04.1945 на Пишкаревац.
65. Рифат Османи, од Прешево, убиен на 12.05.1945, во Товарник.
66. Атанас Папавлаши, од Ѓирокастро, убиен на 26.04.1945, во Антуновац.
67. Шефќет Рустеми, од село Чајлаво, убиен на 12.05.1945 во Товарник.
68. Керим Рамадани, од Скопје, убиен во 16.04.1945 во Пишкаревац.
69. Мурат Рамадани, од Муратовци – Прешево, убиен на 12.04.1945 во Товарник.
70. Хаки Рамадани, од Ливадиште – Струшко, убиен на 12.04.1945 во Товарник.
71. Хусен Рустеми, од Отел – Кумановско, убиен на 16.04.1945.
72. Сахид Рушити, од Горно Лисиче, убиен во 16.04.1945 во Пишкаревац.
73. Реџеп Рамадани, од Тетово, убиен во 12.04.1945 во Товарник.
74. Ракип Бајрами, од Речица – Тетовско, убиен во 27.04.1945 во Антуновац.
75. Нијази Рустеми, од Желино – Тетовско, убиен на 2.05.1945 во Јамарица.
76. Лиман Рушити, од Другово – Кичевско, убиен на 5.05.1943 во Јамарица.
77. Реџеп Реџеџи, од Тетово, убиен на 2.05.1945 во Сесвет.
78. Рама Реџеџи, од Марлуново – Призрен, убиен во Брезовица на 4.12.1945.
79. Дилавер Сефа, убиен на 16.04.1945 во Пишкаревац.
80. Баки Саити, од Гостивар, убиен на 16.04.1945 во Пишкаревац.
81. Селман Селмани, од Добридол – Гостиварско, убиен на 16.04.1945 во Пишкаревац.
82. Надир Тасим Хасани, од Тетово, убиен на 15.04.1945 во Пишкаревац.
83. Сали Каили, од Гнилане, убиен на 15.04.1945 во Пишкаревац.
84. Зеќир Шериф Чонку, од Дебар, убиен на 16.04.1945 во Пишкаревац.
85. Фаик Шаипи, од Милетиво – Тетовско, убиен на 16.04.1945 во Пишкаревац.
86. Сали Салиу, од Ново Село – Кичевско, убиен на 12.04.1945 во Товарник.
87. Неџат Чаили, од Доброшти, убиен на 12.04.1945 во Товарник.
88. Фета Фетаи, од Гостивар, убиен на 12.04.1945 во Товарник.
89. Зеќир Хамдиу, од Романовци – Куманово, убиен на 12.04.1945 во Товарник.
90. Хајдар Хајдари, од Добровјан – Струшко, убиен на 12.04.1945 во Товарник.
91. Вехби Шаипи, од Речани – Гостиварско, убиен на 12.04.1945 во Товарник.
92. Синан Шукриу, од Групчин – Тетовско, убиен на 12.04.1945 во Товарник.
93. Шукри Салиу, од Куманово, убиен на 16.04.1945 во Будровец.
94. Сахир Салиу, од Ливадиште – Струшко, убиен на 16.04.1945 во Будровец.

95. Али Хисен Салиу, од Чајле – Гостиварско, убиен на 16.04.1945 во Будровец.
96. Абдула Камили, од Битола, убиен на 16.04.1945 во Будровец.
97. Али Казими, од Штип, убиен на 16.04.1945 во Будровец.
98. Рефик Камили, од Скопје, убиен на 16.04.1945 во Будровец.
99. Шефки Шаипи, од Волково – Гостиварско, убиен на 16.04.1945 во Будровец.
100. Сафет Хасани, од Баланца – Дебарско, убиен на 16.04.1945 во Будровец.
101. Бари Хаџиу, од Ливадиште – Струшко, убиен на 16.04.1945 во Будровец.
102. Јахи Сакип Мехдиу, од Чегране – Гостиварско, убиен на 28.04.1945 во Антуновац.
103. Хилми Тефику, од Дологожда – Струшко, убиен на 28.04.1945 во Антуновац.
104. Неџми Џабири, од Балиндол – Гостиварско, убиен на 28.04.1945 во Антуновац.
105. Реџеп Тефику, од Речани – Гостиварско, убиен на 21.04.1945 во Славонска Пожега.
106. Џевид Уштеленца, од Дебар, убиен на 21.04.1945 во Славонска Пожега.
107. Ахмет Тефику, од Србиново – Гостиварско, убиен во 5.04.1943 во Крижа.
108. Хамди Шабани, од Гарџе – Прешево, убиен на 2.05.1945 во Јамарица.
109. Осман Шаќири, од Татесли – Струшко, убиен на 2.05.1945 во Јамарица.
110. Едип Шаќири, од Дебар, убиен на 2.05.1945 во Јамарица.

Б

Библиографија

1. Bechev, Dimitar, "Historical Dictionary of the Republic of Macedonia", "The Scarecrow Press, Inc.", 2009.
2. Berisha, Sheradin, "Kryengritja shqiptare e vjeshtës së vitit 1913", <http://bit.ly/1rUdkBW>
3. Butka, Uran, "Kryengritja e Dibrës e Shtatorit 1913", <http://bit.ly/1uTdMFy>
4. Carnegie Endowment for International Peace "Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars", <http://www.kroraina.com/knigi/en/carnegie/index.html>
5. Dervishi, Nebi, "Etnokultura e fushropes se Ohrit", "Çabej", Tetovë, 2005.
6. Grameno, Mihal, "Novela dhe kujtime", Enti i botimeve shkollore i Republikës Socialiste të Sërbisë, Prishtinë, Shkup, 1969.
7. Hame, Sado, "Liman Kaba", "Flaka", Shkup, 1978.
8. Kodra, Masar, "Shqiptarët e Maqedonisë gjatë luftës të dytë botërore (1939-1944)", „Македонска ризница“, Kumanovë, 1996.
9. Lita, Qerim, "Kryengritja shqiptare e vitit 1913", "Koha", Shkup, 2012.
10. MacDermott, Mercia, "For Freedom and Perfection: the life of Yané Sandansky", Journeyman Press, 1988, <http://bit.ly/1uTdVZG>
11. Vkmancovic – Tempo, Svetozar, "Borba za Balkan", "Globus", Zagreb, 1981.
12. Xhemali, Vebi, "Shqiptarët e Maqedonisë në mbrojtje të Shqipërisë Etnike 1941-1945", "Tringa Design", Tetovë, 2008.
13. Xhemali, Vebi, "Shqiptarët e maqedonisë sotme" (Nga Kryengritja e Dervish Cares 1843 deri te Kryengritja e Dibrës 1913). <http://bit.ly/1tlJwiP>
14. Абдули, Рамиз, „Албанското ослободително движење 1908-1910“, ИНИ, Скопје, 2002.
15. Александров, Тодор, „Сè за Македонија: документи 1919-1924“, „Аналитико – АИ“, Скопје, 2005.
16. Апостолски, Михаило и др. (ур.), „Слободните територии во

Македонија 1943“. Зборник на трудови од научен собир, Дебар, 27-29 март 1974, Скопје, 1975.

17. Арсов, С., П. Кљашев, Л. Церов, Г. П. Христов, А. Андреев, Г. Папанчев, Л. Димитров, „Спомени“, „Култура“, Скопје, 1997.

18. Ачковска, Виолета, Жежов, Никола, „Предавствата и агенатите во македонската историја“, „Макавеј“, Скопје, 2004.

19. Бислими, Музафер, „Албанците во Младотурската револуција“, ИНИ, Скопје, 2008.

20. Богатинов, Јане, „Отиването в Цариград – 31 март 1909 год.“, <http://bit.ly/VEsq2m>

21. „Велес и Велешко во Народно ослободителната војна 1941-1945: спомен книга на загинатите борци во НОВ и жртви на фашистичкиот терор од Велес и Велешко“, Титов Велес, 1985.

22. Велиу, Илми, „Учеството на Албанците и Власите во Илинденското востание“, Скопје, 2011.

23. Влахов, Димитар, „Македонија и Младотурска“ во „Историски гласник“, Историско друштво НР Србије, 3/1949.

24. Гиза, Антони, „Балканските држави и македонскиот въпрос“, Македонски Научен Институт, Софија, 2001, <http://bit.ly/1AvQxBW>

25. Динев, Ангел, „Илинденската епопеја“, „Мисла“, Скопје, 1987.

26. Добринов, Дечо „ВМРО (Обединена)“, Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“, Софија, 1993.

27. Зорески, Љупчо, „Охридско-дебарско востание 1913“, „Македонска нација“, 2009, <http://bit.ly/1tj75d3>

28. Ивановски, Владо А., „Од Дебарца до Рогашка Слатина“, „Култура“, Скопје, 1964.

29. Ивановски, Владо А., Танковски – Лилин, Ѓорѓи, Јанкуловски, Кице, „Хронологија на настаните во Преспа (1912-1944)“, ИНИ, Битола, 1995.

30. Јотевски, Васил (ур.), „Кичево и Кичевско во НОВ 1941-1945: документи“, Кичево, 1985.

31. Карајанов, Стојан, „И Беличица гореше“, СИЗ за култура – Гостивар, 1985.

32. Катарџиев, Иван (ур.), „ВМРО (Обединета): документи и ма-

теријали“, книга I, ИНИ, Скопје, 1991.

33. Кирков, Никола, Леов, Јордан, „Велес во НОВ: велешките партизански одреди“, „Култура“, Скопје, 1952.

34. Кодра, Масар, „Младотурската револуција и албанското ослободително движење“ во „Гласник на ИНИ“, 1/1968.

35. „Македонска енциклопедија“, МАНУ, Скопје, 2009.

36. Маркоски, Нешо, „Беличица во пламен“, „Полог“, Тетово, 1975.

37. Матов, Милан, „Комитата раскажува...“, „Бигос“, Скопје, 2002.

38. Миноски, Михајло, „Договорот на ВМРО – Автономистичка и Албанскиот косовски комитет за политичка соработка и за разграничување помеѓу проектираните независни држави: Обединета Македонија и Голема Албанија, 1921 година“ „Историја“, 1-2, Скопје, 1997.

39. Митрев, Анастас, „Мемоари, огледи, статии“, „Нова Македонија“, Скопје, 1974.

40. Митрев, Димитар (ур.), „Јане Сандански и македонското национално ослободително движење“, ИНИ, Скопје, 1976.

41. Нијаз-бег „Спомените на Нијаз-бег“, МАНУ, Скопје, 2011.

42. Николов, Тома, „Спомени от моето минало“, Отечествен фронт, Софија, 1989, <http://www.promacedonia.org/tn/index.html>

43. Пандевски, Манол, „Јане Сандански (1872-1915): биографски прилози“, „Наша книга“, Скопје, 1985.

44. Полјански, Христо Андонов, „Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава“, Универзитет Кирил и Методиј, Скопје, 1981.

45. Поповски, Владо, „Албанското национално-ослободително движење (1830-1912)“, „Меѓународен центар за славјанска просвета“, Свети Николе, 2012.

46. Пърличев, Кирил, „Србският режим и револуционната борба в Македонија (1912-1915 година)“, „Ал.Паскалев и С-ие“, Софија, 1918, <http://www.promacedonia.org/prl/index.html>

47. Разсуканов, Йосиф, „85 години от Охриско-Дебърското въстание: Българите в Македонија не искат да живеат под србско робство“, „Македонија“, бр. 33, 16 септември 1998, http://www.promacedonia.org/v_mak/1998/ohr_debyr.html

48. Савевски, Димче, „Првоборецот и револуционер Илија Антевски-Смок“ во „Тетово и Тетовско во НОВ 1941–1945“, Тетово, 1991, кн. 2.

49. Силянов, Христо, „Освободителнитѐ борби на Македонија“, „Наука и Изкуство“, София, 1983.

50. Стојчев, Ванче, Стојчев, Александар, „Букурешкиот мировен договор и поделбата на Македонија во 1913 година“, ИНИ, Скопје, 2011.

51. Танковски – Лилин, Ѓорѓи, Кочанковски, Јован Д., „Битолско-преспански партизански одред ‘Даме Груев’ (1942-1944)“, Друштво за наука и уметност – Битола, Битола, 1998.

52. Ташкоски, Панде (ур.), „Оковани во пранги: сеќавања на политичките затвореници, интернирци и депортирци – припадници на Народноослободителното движење на Македонија (1941-1944) од територијата која во текот на Втората светска војна беше под италијанска и германска фашистичка окупација“, „Наша книга“, Скопје, 1981.

53. Тодоровски, Глигор, „Западна Македонија за време на окупацијата (1941-1944)“, ИНИ, Скопје, 1998.

54. Тодоровски, Зоран, „Автономистичката ВМРО на Тодор Александров (1919-1924)“, „Макавеј“, Скопје, 2013.

55. Тодоровски, Миле, „Партизанските одреди и Народноослободителната војска на Македонија во Ослободителната војна и Револуцијата 1941-1944“, ИНИ, Скопје, 1972.

56. Тодороска, Катерина, „Политичките и културните врски меѓу Македонците и Албанците 1903-1913“, „Менора“, Скопје, 2008.

57. Томалевски, Георги, „Крушовската република“, „Български писател“, София, 1968.

58. Топалоски, Илија М., „Нашата бригада и братството со албанскиот народ“, <http://www.marxists.org/makedonski/istorija/makedonija/nasata-brigada.htm>

59. Топузоски, Кочо, „Никола Карев: живот и потоа“, „Матица“, Скопје, 2005.

60. Трајановски, Александар и др., „Златна книга 100 години ВМРО“, Глас на ВМРО-ДПМНЕ, Скопје, 1993.

61. Фиданоски, Гале, „Априлскиот злостор во Ново село“, Гостивар, 1976.

62. Хамза, Јусуф, „Заемните односи меѓу прогресивните османски кругови и македонското револуционерно движење во втората половина на 19 и почетокот на 20 век“, „Студентски збор“, Скопје, 1988.

63. Хамза, Јусуф, „Младотурската револуција во Османската империја“, „Логос-А“, Скопје, 1995.

64. Цеков – Дане, Јордан, „Загинаа за слободата на Македонија“, „Графотекс“, Куманово, 2001.

65. Црвенковски, Крсте и др. (ур.), „Првата македонско-косовска ударна бригада на братството и единството“, „Култура“, Скопје, 1958.

66. Църнушанов, Коста, „Македонизмът и съпротивата на Македония срещу него“, Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, София, 1992, <http://www.promacedonia.org/kc/index.html>

67. Чакаларов, Васил, „Дневник 1901-1903“, „Силонс“, Скопје, 2007.

68. Чакарјаневски, Ѓорѓи, „Хронологија на настаните на народноослободителната војна 1941-1945 во Кичево и Кичевско“, Музеј „Западна Македонија во НОВ“ Кичево, Скопје, 1994.

69. Чаулев, Петар, „Записки на Петър Чаулев за Охридското встание 1913 г.“, http://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=346

70. Чепреганов, Тодор (ур.), „Историја на македонскиот народ“, ИНИ, Скопје, 2008.

71. Чепреганов, Тодор и др. (ур.), „Ослободувањето на федерална Македонија: документи“, ИНИ, Скопје, 2005, том 3.

72. Шанданов, Петар, „Спомени“, „Матица македонска“, Државен архив на РМ, Скопје, 2002.

P

Регистар на лични имиња

- Абазов, Расим Јусуфов 74
Абазова, Имионе 73
Абазовски, Бајазит 74
Абдул Хамид II 28, 38
Абдули, Рамиз 35, 37
Аголи, Зеки 92
Аголи, Кемал 82, 83, 107
Адем-бег 31
Александар Македонски 9
Александров, Тодор 52, 64, 65
Алексовски, Борис 96
Алексовски, Марко 92
Али Беј 54
Алили, Јашар 91
Андонов Полјански, Христо 97
Андоновски, Трифко 104
Андреев, Ангел 23
Андреев, Бане 107
Антевски – Смок, Илија 104
Апостолски, Михаило 81, 107
Арсов, Славејко 23, 26
Атанасов, Филип 61, 62, 64, 65
Атанасов, Христо 53, 54
Аци, Алдо 91
Ачковска, Виолета 50
- Бановиќ, Ѓорѓи 83
Бафтијари, Мурат 77, 78
- Бахоли, Суљ 91, 92
Бахтијар-паша 21
Белчишта, Сали 92
Бенароја, Аврам 37
Бериша, Шерадин 50, 53, 60
Бесатари, Ариф 92
Бечев, Димитар 62
Бислими, Музафер 29, 31, 35, 37-39
Богатинов, Јане 38
Бојаров, Никола 16
Бојчев, Иван 54
Брајковски, Живко 76
Брајковска, Нада 77
Бутка, Уран 53
- Василевски, Марче 105
Васили, Танас 82
Велевски, Митре 92
Велиу, Илми 22
Вичев, Петар 65
Влахов, Димитар 65, 66
Вукмановиќ – Темпо, Светозар 91, 101
Вулкани, Сотир 91
- Гаши, Демир 82
Гелнер, Ернст 8, 9
Георгиев, Нестор 54, 59

- Гиза, Антони 37
 Грамено, Михал 32, 33
 Груев, Даме 32
 Групчев, Иван 54
- Дема, Мерсим 50
 Дема, Хамди 81, 96
 Дервиши, Неби 53, 57, 81, 84
 Димитров, Лазар 23
 Димов – Докурчев, Андреј 22
 Динев, Ангел 16, 23, 24, 30
 Добринов, Дечо 65, 67
 Доми – Љума, Умер 80, 81, 96
 Дуковски, Стамат 107
- Ѓелај – Шумски, Томо 98-100
 Ѓукиќ, Чедомир 83
- Ејупи, Мустафа 99
 Енвер-бег 34
- Жежов, Никола 50
- Зајази, Реџеп 96
 Занков, Георги 66
 Зафировски, Ангеле 92
- Ибиши, Хаџи 99
 Ибраими, Ибраим 77
 Ибраимов, Малик Есадов 75
 Ибраимова, Анифе Нафија 74
 Иванај, Никол 52
 Иванов, Димитар 54, 59
 Ивановски, Владо А. 82, 103
 Илиовски, Блаже 91
- Имеров, Сакип Муртезанов 75
 Имеров, Шаип Алилов 75
 Ирфан-бег 57
 Ислами, Нијази 91
 Исоски, Сарџо 105
 Исуфи, Елез 50
- Јанкуловски, Кице 103
 Јегени, Ахмед 91
 Јовановска, Лиска 78
 Јовановска, Соломија 78
 Јовановски, Милан 105
 Јосифовски – Питу, Кузман 88
 Јосифовски – Свештарот, Јосиф 102
 Јусуф-бег 54
- Каба, Лиман 87
 Казадеј, Муртеза (Пеца) 83
 Калаџиу, Музафер 91, 92
 Карајовов, Стојан 76, 78, 102
 Карев, Никола 15, 16, 26
 Катарџиев, Иван 67, 68
 Кацков, Лев 54
 Кемал-бег 31
 Керлуку, Дилавер 92
 Кирков, Георги 34
 Кирков, Никола 72-74
 Кљашев, Пандо 23, 25, 26
 Кодра, Масар 31, 35, 80-83, 94, 96, 97, 102, 103
 Кодра, Џафер 82, 83, 85
 Колеци, Вели 94
 Кочанковски, Јован Д. 103
 Кочовска – Цветковиќ, Фана 87
 Крани, Муса 103

Кроси – Речани, Аќиф 76, 102
Крстевски - Кошка, Александар 23
Леов, Јордан 72-74
Леши, Аќиф 93
Леши, Хаџи 81, 90, 92, 94, 101
Лиќа, Казим 60
Лис, поручник 93

Љангу, Даут 92
Љатиќи, Шех 91
Љатиќов, Асим Изет 72, 73

Макдермот, Мерсија 28, 33, 34, 37, 38
Макеларски, Никола 82
Макеларски, Стефан 91, 92
Максуќи, Исмаил 99
Марќоски, Нешо 76, 78
Матерќов, Стефан Илиев 16
Маќов, Милан 31, 32, 50, 52-55, 57-60
Мегди од Сливник 72
Методиоски, Цветко 102
Мехмед V Решад 38
Мехмед Али-аѓа 59
Мехмед Ферид-паша 28
Мехмети, Шахин 83
Миноски, Михајло 63
Митрев, Анастас 16, 33
Митровица, Реџеп 61, 62, 64
Михајловски, Апостол 31
Михајловски, Миха 100
Мулаи, Муса 91, 92
Мустафа-еќенди 37
Мустаќов, Беџет Џаќеров 72, 74
Насуќи, Аѓо 92

Наумов – Алаќаќот, Иван 22
Нелќинов, Иван 30
Несторовски, Гаврило 102
Нијази-беќ 29-33, 37-39, 42, 43, 49
Никлев, Тома 16
Никољов, Тома 31, 32
Ноли, Фан 65

Оѓненов, Лев 54
Омер-еќенди 53, 54
Орвел, Џорџ 13
Оќаќлиевски, Христо 104

Палиќуќа, Ештреќ 87
Палиќуќа, Ибе 86, 87
Панѓевски, Манол 34, 44
Паница, Тодор 37, 38
Пејани, Беќри 61, 62, 64
Петрушевски, Аќо 106
Петрушевски, Кио 106
Попанќев, Георѓи 23
Поп Арсов, Мартин 53, 54
поп Вељо 92
Попов, Иван 24, 25
Поповиќ, Душко 104
Поповски, Нестор 54
Поповски, Владо 52
Поп Томов, Владимир 66, 67
Поп Трајќов, Лазар 24
Поп Христов, Георѓи 23
Поуми, Хаќи 92
Пренѓа, Кочо 77, 82
Прешева, Скенѓер 96
Прлиќев, Кирил 54, 55
Пришќина, Хасан 65, 66

- Протогеров, Александар 61, 64, 65
 Пустина, Мехмед Сефедин 50, 52-54
- Ракицка – Битински, Зија 103
 Расуканов, Јосиф 54
 Ридел, капетан 93
 Риза од Радолишта 56
 Риза-бег 54
 Руси, Љутви 82, 92
 Рушити, Назми 82
- Сабри, Ејуп 30
 Савевски, Димче 104, 105
 Садику, Ахмед 99
 Садику, Хаџи 99
 Садику, Шаин 77, 82
 Сали-бег 37
 Сандански, Јане 28-30, 33, 37, 38, 43, 44, 46-49
 Селимов, Ваит Љатифов 75
 Силјанов, Христо 22, 24-27
 Синан Гази 20, 21
 Синани, Агрон 82
 Скендербег 9, 97
 Смилевски, Никифор 73, 74
 Сопи, Реџеп 99
 Спировска – Туфа, Антигона 105
 Ставревски, Ристо 103
 Стерјовски, Стерјо 26
 Стефановски, Живко 103
 Стојчев, Александар 52-54
 Стојчев, Ванче 52-54
 Стрезимир, Бајрам 54
 Стразимири, Јусуф 92
 Стрезимири, Шабан 91
- Стрмили, Хаки 92
 Сулејмани, Нафи 77, 82, 83
- Таипи, Таип 77, 82
 Танковски – Лилин, Ѓорѓи 103
 Тасески, Саво 78
 Ташкоски, Панде 104, 105
 Темелковски – Лилјакот, Борко 106
 Темо, Ибрахим 28
 Теофиловски, Сретен 78
 Тодоровски, Глигор 90, 91
 Тодоровски, Драги 104
 Тодоровски, Зоран 65
 Тодоровски, Миле 80, 83, 95, 98, 101
 Тодороска, Катерина 30, 37
 Томалевски, Георги 16, 26
 Топаловски, Илија 79, 81, 95, 96, 104, 105
 Топатовиќ, Војо 94
 Топтани, Есад-паша 38
 Топузоски, Кочо 16, 26
 Топули, Черчиз 31, 37
 Трајановски, Александар 52
 Тршана, Едип 91, 92
 Трбиќ, Василиј 55
 Туркеши, Далип 92
- Угриновски, Раде 104
 Узуновски, Цветко 107
- Феизов, Изет Љатиф 73
 Фиданоски, Гале 104
 Филев, Петар 54
 Фотев, Богоја Наумов 23

Фуад-бег 65

Хаме, Садо 88

Хамза, Јусуф 20, 31, 39

Хаса(ни), Џемо 78, 84, 98, 99, 104

Хикмет, Бајур 29

Хима, Дервиш 51

Хоџа, Ахмед 96

Хоџа, Фадил Абдурахман 92

Христов, Коте 23

Христов, Павел 50, 54

Христов, Тодор 16

Цами, Азис 81

Цан, Дам 54

Цеков – Дане, Јордан 88

Црвенковски, Крсте 91, 95, 99, 100,
102

Цргоња, Дефит 103

Црнушанов, Коста 55

Чаулев, Петар 50, 52-57, 59

Чаче, Ѓорѓи 16

Чакаларов, Васил 24-27

Чакарјаневски, Ѓорѓи 81, 96, 97,
99, 100

Чепреганов, Тодор 16, 37, 95

Чернопеев, Христо 37, 52

Џамбаз(ов), Даре 107

Џемаили, Веби 50, 83, 85, 86, 99,
100

Џеров, Лука 23

Шабани, Бајрам 80, 86, 88, 89

Шанданов, Петар 54, 56, 59

Шеху, Хаки 91

Шеху – Зајази, Мефаил 84, 97-100

Шулајковски, Марко 91